

Sociaal en Cultureel Planbureau

Hoofdstuk 13 van het *Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland*

Het Nederlandse landschap en Nederlandse identiteit

Thematische verkenning

Jeanet Kullberg, m.m.v. Jurjen Iedema en Anniek Schlette

Over Denkend aan Nederland

Een groot deel van de Nederlanders geeft aan dat er zoiets als een Nederlandse identiteit bestaat. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft Nederlanders zélf gevraagd wat zij hieronder verstaan. Hierbij zijn vooral de Nederlandse taal, symbolen en tradities belangrijk. Er komen opvallend weinig verschillen tussen Nederlanders naar geslacht, leeft ijd, opleiding en afkomst naar voren. We zijn het behoorlijk met elkaar eens over wat Nederland tot Nederland maakt; verschillen bestaan echter wel degelijk. Vrijheid geldt als grote gemene deler voor veel Nederlanders, maar de invulling van dat begrip verschilt in soms tegengestelde richtingen. Onder maatschappelijke druk worden mensen gedwongen een positie in te nemen. Zo kunnen er spanningen ontstaan tussen mensen die zich verbonden voelen met Nederland op basis van symbolen en tradities, en mensen die juist binding met Nederland ervaren op basis van burgerlijke vrijheden. Deze groepen kunnen botsen als er verschillend gedacht wordt over de invulling van de Nederlandse identiteit. Versterkt door (sociale) media geeft dit – ondanks de grote mate van overeenstemming – een beeld van een gepolariseerd land. Deze editie van het *Sociaal en Cultureel Rapport* analyseert en beschrijft datgene wat wij zien als een Nederlandse identiteit en wat ons als Nederlanders bindt en scheidt.

Denkend aan Nederland bestaat uit achttien hoofdstukken. Deze vormen samen verschillende bouwstenen om het burgerperspectief op Nederlandse identiteit gestalte te geven. Er is evenwel voor gezorgd dat elk hoofdstuk apart gelezen kan worden. Alle analyses, thematische verkenningen en essays zijn te vinden op www.scp.nl/SCR2019.

Colofon

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2019
scp-publicatie 2019-10
Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Figuren: Mantext, Moerkappele
Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

isbn 978 90 377 0916 2

13 Het Nederlandse landschap en Nederlandse identiteit

Jeanet Kullberg, m.m.v. Jurjen Iedema en Anniek Schlette

Samenvatting

Nederland kent op een klein oppervlak grote diversiteit aan landschappen en veel kleine, pittoreske steden. Veenweidegebied en droogmakerijen zijn cultuurhistorisch het meest uniek binnen Europa, qua natuur zijn de Wadden uitzonderlijk. We hebben in het laagland een traditie van strijd tegen het water om het land droog te maken en te consolideren. Die strijd is gecultiveerd en verinnerlijkt; Nederlanders zien vooral die elementen (dijken, grachten, polders, Deltawerken) als kenmerkend en verbindend. We hebben een vrij zakelijke en utilitaire verhouding tot het landschap en minder oog voor romantiek. Die traditie voert terug op ons handelsverleden en de inspanningen die nodig waren om het land te consolideren.
In de wordingsgeschiedenis van het laagland zou de kiem gelegd zijn van een vrijheidslievende cultuur met relatief egalitaire omgang en overleg, net als geloof in maakbaarheid van het land en de maatschappij en een grote ordelijkheid in de vormgeving daarvan. Deze breed herkende Nederlandse trekken zijn wel boven de rivieren gevormd en Brabanders en Limburgers herkennen zich er dan ook iets minder in. Het egalitaire (polderen) en het waterstaatkundige vernuft zijn sterk gecultiveerd als elementen van onze identiteit; maar relativeringen zijn hier wel op hun plaats. Ook elders werd rondom publieke zaken als grond en water wel gepolderd en in het waterbeheer is een omslag van strijd tegen het water naar leven met het water urgent geworden.
Niet alleen de democratie en de waterstaatkunde leenden zich voor identiteitspolitiek, ook de schoonheid van het landschap als zodanig. Dat was zo aan het begin van de vorige eeuw bij de oprichting van natuurbeschermingsorganisaties, en zo is het nu opnieuw. De verbindende kracht die maar liefst driekwart van de Nederlanders aan het landschap toekennen, waarbinnen zij overigens verschillende favorieten koesteren, rechtvaardigt een inspirerend en inclusief debat, waarin aandacht is voor behoud van erfgoed en voor duurzaam en bezield beheer van ieders leefomgeving, te stad en te land.

13.1 Soorten identiteiten

Tijdens een bijeenkomst, maart 2018, over gebiedsontwikkeling en woningbouw in Zaanstad kwam de identiteit van Zaanstad ter sprake als factor om rekening mee te houden in de plannen. Dat debat maakte duidelijk dat identiteit op verschillende manieren benaderd kan worden, een inzicht dat zich laat uitvergroten naar Nederlandse identiteit. In zijn inleiding voor de Zaanse werkateliers presenteerde cultuurhistoricus Gerard Rooijakkers drie soorten identiteit, met elk een eigen, dienstige inbreng in het debat over de inrichting van nieuw, in dit geval stedelijk, landschap (Gemeente Zaanstad 2018). Deze drieslag vertoont

gelijkenis met het normen- en waardenperspectief, de burgerlijke vrijheden en het buitenstaanderperspectief uit eerdere hoofdstukken.
De eerste plek waar de identiteit zich ophoudt is (volgens Rooijakkers) in het hart en dan in het bijzonder bij de mensen die in de streek geboren en getogen zijn. Zij weten als geen ander wat Zaanstad en het Zaanse groen is, want ze wonen of werken er tenslotte al zoveel jaar of zelfs generaties. 'Ze monopoliseren de identiteit als het ware op grond van hun autobiografie', zo analyseert stedenbouwkundige Frits Palmboom aanwezig op de bijeenkomst, achteraf deze stellingname[1]. De buitenstaander neemt een andere positie in. Zoals in hoofdstuk 10 voor expats is beschreven, laat deze bezoeker zijn oog rusten op iets opmerkelijks, zoals vlak land met molens en groene houtbouw, die vervolgens iconen voor het gebied worden. De iconen kunnen zich weer nestelen in het zelfbeeld van de bewoners, maar zonder de negatieve kanten, zoals hout als bouwwijze voor de armen (Rooijakkers 2018). Een derde soort identiteit wordt in het hoofd gevormd en heeft iets instrumenteels; iets bemiddelends ook. Vertaald naar Zaanstad betekent dit identiteit in de vorm van een 'set spelregels die ervoor zorgt dat je er als nieuwkomer bij kunt horen. Je moet dan (onder meer) weten dat groene huizen belangrijk zijn' (Gemeente Zaanstad 2018: 4).
Deze verschillende visies op identiteit mogen elk hun waarde hebben; het drieluik biedt nog niet direct een marsroute voor hoe het land of de Zaanstreek nu in te richten. Zo vervult de al eerder uitgevoerde nieuwbouw van architect Sjoerd Soeters in het centrum van de stad, met een wat karikaturale verwijzing naar de groene houtbouw in de Zaanstreek, de één met trots vanwege de speelse vertaalslag, terwijl de ander schimpt over 'efteling-isering' van de Zaanstreek. De drieledige visie op identiteit is dus geen panacee voor oplossingen of uitkomsten, maar is wel behulpzaam om verschillende stellingnamen in een debat beter te begrijpen.
In de zoektocht naar Nederlandse identiteit in relatie tot 'het Nederlandse landschap' zullen we deze posities tegenkomen, net als de interactie ertussen, maar ze zullen niet leidend zijn bij de bespreking van het landschap en de identiteit. Dit hoofdstuk berust op literatuurstudie, analyse van de DAN-enquête van LISS en CentERdata en vijf interviews van de auteur met deskundigen op het gebied van landschap, landschappelijk erfgoed en inrichting en beheer van landschap.[2] De interviews zijn deels aanvullend geweest ten opzichte van de literatuur, maar waren ook richtinggevend in de zoektocht naar relevante literatuur.
In paragraaf 13.2 kijken we naar de diversiteit en bijzonderheid van Nederlandse landschappen. De blik is die van een buitenstaander die kijkt wat het Nederlandse landschap onderscheidt van wat elders te zien is. We gaan ook in op de wordingsgeschiedenis van het meest typerende laagland. Deze geschiedenis geeft een meer biografisch beeld: wie waren de bewoners die ons landschap maakten?
In paragraaf 13.3 kijken we in hoeverre het (over)leven in dit landschap bijzondere trekken van de bevolking heeft gevormd. We zoeken naar waarheid en verdichting rond de sociaal-maatschappelijke trekken zoals een egalitaire (polder)mentaliteit, die wel worden toegeschreven aan de samenwerking die nodig was om het land droog te houden. De wordingsgeschiedenis van delen van ons land kan makkelijker tot de verbeelding spreken als er nog duidelijke sporen van zijn. Soms schuilt juist in het behoud verschil met andere landen,

zoals bij onze relatief natuurlijke kuststrook in vergelijking met de door hoogbouw vervangen duinen van Vlaanderen. Paragraaf 13.4 gaat in op de wijze waarop particulieren en overheden in Nederland met landschappelijk erfgoed en natuurwaarden omgaan en daarmee ook een vorm van identiteitspolitiek bedrijven. Voor identificatie met het Nederlandse landschap, of met een of enkele landschappen, is het van belang dat burgers van dit land er op een of andere manier waardering voor koesteren. Daarover gaat paragraaf 13.5, waarin onze enquêteresultaten worden uitgewerkt. In de slotparagraaf 13.6 maken we de balans op van het belang van landschap voor een Nederlandse identiteit.

13.2 Onderscheidend Nederlands landschap

Grote diversiteit

In het spraakgebruik worden uiteenlopende betekenissen aan het landschap gegeven. In de schoolaardrijkskunde werd het land lange tijd naar grondsoort ingedeeld: zand, rivierklei, veen, zeeklei, duin en löss, waarbij de aandacht vooral op landschap en natuur gevestigd werd. De vraag 'Wat is natuur nog in dit land', naar een dichtregel van Bloem, wordt door de Vereniging voor Veldbiografie (Schaminée et al. 2010) bondig beantwoord met: 'iets om trots op te zijn'. Deze waardering is empirisch onderbouwd door zowel de soortenrijkdom (fauna en flora), als de ecosystemen en de landschapstypen binnen Europa te inventariseren en dan de mate te bepalen waarin een land domineert in het herbergen van specifieke soorten of landschapstypen. Natuurwaarden zijn niet noodzakelijk verbonden met 'ongerepte natuur', waarvan in Nederland feitelijk geen sprake meer is, net als elders in Europa. Het is zelfs zo ver gekomen dat natuurwaarden in de stad Rotterdam hoger zijn dan die op het omringende platteland (Van den Tweel, interview 2018). Maar in diverse natuur- en landschapsreservaten tiert de natuur welig en onderscheidt zich soms van die elders in Europa. Dat geldt sterk voor de Wadden met zijn vele vogels, maar ook voor löss- en zandgronden in Nederland die aan de rand van een veel groter landschapsgebied liggen en daardoor een ander biotoop vormen met eigen soorten (Schaminée et al. 2010).

We zullen hierna (§ 13.5) nog zien dat veel Nederlanders waardering voor het landschap koesteren, voor gebieden als de Wadden, de kust, de Veluwe, polders, rivieren en weilanden. Verschillende respondenten benadrukken in hun waardering de diversiteit aan landschappen in een klein land als Nederland.

> *Variatie in landschap, stranden, polders en ook geweldige steden en musea.* (vrouw, 67 jaar)
>
> *Nederland is een net en geordend land met een goed sociaal stelsel. Alles is goed geregeld. Democratie is fijn. Verder is het een mooi land met diverse landschappen: weidse gezichten, mooi rivierenlandschap en kuststreek, heuvel- en bosgebied.* (vrouw, 66 jaar)

Deze observatie wordt gedeeld door de directeur van Natuurmonumenten:

> *In Nederland is alle natuur, nagenoeg alle, door de mens gemaakt. In het verleden is daar wel denigrerend over gedaan, dat we geen echte natuur hebben, maar dat is Nederland. Helemaal gemaakt. Dat maakt Nederland uniek. Er is geen land – ik ken het niet – met zo'n grote diversiteit aan landschappen. Dat komt doordat wij daar zelf mee aan de slag zijn gegaan.* (Van den Tweel, interview 2018)

Ook in Nederlandse nota's over landschap (toen die nog verschenen) wordt de diversiteit aan landschapstypen geroemd. Toch schetsen ook auteurs in andere landen (waaronder Frankrijk en Engeland) een 'unieke' diversiteit van hun landschap (Renes 1999). Van de opvatting dat het eigen land een grotere diversiteit toont dan een ander land wordt wel gezegd dat ze aan geografische bijziendheid moet worden toegeschreven: bekende landschappen worden verder onderverdeeld dan onbekende landschappen (Lewis en Wigen 1997).
Om meer aandacht te vestigen op wat de menselijke hand aan variatie in het landschap inbracht, schreven Barends et al. (1986) het boek *Het Nederlandse landschap. Een historisch geografische benadering*, dat diverse herdrukken beleefde. Ze presenteren daarin een landschapstypologie met een combinatie van grondslag, ontginningswijze en ouderdom (figuur 13.1). Een belangrijk onderscheid is dat tussen hoog en laag Nederland.

Hoog Nederland

Hoog Nederland bestaat uit de zandgronden in Oost- en Zuid-Nederland, de stuwwallen en dekzandgebieden die in de laatste ijstijd gevorm zijn en waarvan een deel beschermd is onder Natura 2000, onder meer de Veluwe. De gebieden zijn heel geleidelijk in cultuur gebracht en kennen een grote diversiteit. De hogere delen zijn van nature goed begaanbaar en bewerkbaar, dus die werden het eerst bewoond en in cultuur gebracht, vanaf de steentijd. De schrale grond werd bemest met behulp van schapen en runderen en zo was er al in de middeleeuwen gemengd agrarisch bedrijf met dorpen en gehuchten met kleinere en grotere akkercomplexen. Kenmerkend zijn de open ruimten binnen de dorpen (brinken), die gebruikt werden om 's nachts het vee bijeen te brengen.
Door bevolkingstoename in de late middeleeuwen nam de druk op de gemeenschappelijke heide- en bosgronden toe. Die werden via marken verdeeld en in de vorm van aandelen toebedeeld aan individuele gebruikers. De aandelen konden bij vererving gesplitst worden en zo ontstonden grote sociale verschillen: 'gewaarde boeren' versus een grote groep landlozen en keuters. Daar waar de bevolkingsdruk erg hoog was en veel bedrijven bijgevolg klein werden, is tegenwoordig intensieve veehouderij, zoals in Brabant en delen van de Gelderse vallei.
Naast zandgronden bestaat hoog Nederland uit het krijtlandschap van Zuid-Limburg; het vormt een eenheid met aangrenzende delen van België en Duitsland. Voor Nederland is Zuid-Limburg juist een uniek gebied, zowel fysisch als cultuurhistorisch, met uitgestrekte open bouwlandgebieden en boerenhoeven op de grens van hoger gelegen bouwlanden en lage graslanden in het beekdal.

Laag Nederland

Ook laag Nederland kent verschillende landschapstypen. Dicht bij zee liggen de jonge duinen, ontstaan in de middeleeuwen. De oude duinen liggen wat meer landinwaarts op strandwallen en zijn gevormd vanaf 2000 voor Christus tot na de Romeinse tijd. Ondanks de menselijke hand erin, zoals het vasthouden van het zand door de aanplant van helmgras, hebben ze een grillig en natuurlijk voorkomen. Het duinlandschap is in Nederland goed bewaard gebleven, zeker in vergelijking met België, waar de duinen zijn afgegraven (behoudens een stukje kroondomein) en waar een wal van flats een 'Vlaamse muur' langs de kust vormt.

Verder landinwaarts liggen rivierkleigebieden met oeverwallen en komgronden. Delen van de oeverwallen zijn al lange tijd bewoond en als bouwland in gebruik. In de dertiende en veertiende eeuw vond bedijking van de rivieren plaats en zo ontstonden de uiterwaarden. Achter de strandwallen groeiden in het zoete water dat de rivieren aanvoerden, enorme veenbulten tot wel vijf meter boven zeeniveau. Tussen die bulten voerden veenrivieren (zoals de Rotte en de Vecht) het overtollige water af naar het zuiden en het noorden. Vanaf de middeleeuwen werd dit veengebied ontgonnen in lange akkers (copen), die vrij uniek zijn in de wereld. Op deze ontginning komen we terug. Ze had onder meer tot gevolg dat het veen steeds meer werd ontwaterd, inklonk, oxideerde en geleidelijk daalde tot onder zeeniveau. Deze daling gaat nog altijd door en wordt bij een stijgende zeespiegel steeds bedreigender. We vinden dit landschap in Zuid- en Noord-Holland, Utrecht en Friesland.
Het terpengebied in Noord-Nederland is al sinds de ijzertijd bewoond. In het weideland liggen terpen, ook wierden genoemd en dijken. Op de terpen werden huizen, dorpen en later ook steden gebouwd (zoals Leeuwarden: warden of wierden aan de rivier Ee). Aan de kust liggen recentere, middeleeuwse zeekleipolders, ontstaan door eeuwenlange landaanwinning (Lauwerszee, Dollard, Middelzee, waddenkust). Ook de Zuidwestelijke Delta ligt op zeeklei.
Veenkoloniale landschappen zijn gevormd door grootschalige commerciële turfwinning. Dat gebeurde met de snelle groei van de Vlaamse steden in de late middeleeuwen en later de Hollandse steden als Haarlem en Leiden. Brandstof werd een belangrijk en daarmee rendabel product, dat gewonnen werd in plaatsen als Moordrecht en Waddinxveen.
Met het opraken van de turfvoorraden die het dichtst bij de afzetmarkt lagen, werd de blik noordwaarts gericht (Drenthe, bv. Klazienaveen), waar vanaf de vijftiende tot diep in de negentiende eeuw veen werd afgegraven en verscheept naar de afzetmarkten in vooral West-Nederland. Behalve huisbrand vroegen ook opkomende industrieën om turf.
Polders zijn gebieden waarvan de waterstand kunstmatig wordt beheerst. Ze komen in verschillende vormen voor op de zeeklei en in het agrarisch veenland. Ze zijn daar aangelegd om het bestaande land te vrijwaren van overstromingen en droog te houden. Droogmakerijen zoals de Purmer, de Schermer en het IJsselmeergebied vormen een bijzondere categorie polders. Ze zijn ontstaan door het droogmaken van gebieden die voordien onder water stonden. De oudste droogmakerijen ontstonden in de zestiende eeuw, de jongste in de

tweede helft van de twintigste eeuw. In de loop der jaren is er een ontwikkeling van klein naar groot en van particulier initiatief naar overheidsinitiatief.

Figuur 13.1
Historisch-geografische indeling van landschappen in Nederland

Bron: Barends et al. (2010)

Steden

Aan de diversiteit van het Nederlandse landschap draagt ook de grote dichtheid van kleine steden bij, die vaak omringd worden door landelijk gebied. Veel steden zijn ontstaan als regionaal verzorgingsgebied, maar ook rond langeafstandshandel. De meeste Hollandse steden kwamen in de veertiende eeuw op rond nijverheid en exportindustrie. De plek waar zij ontstonden hield verband met de ontwatering van het veenweidegebied in het hart van Holland. De afwatering op de oude Rijn maakte plaats voor een grootschaliger aanpak waarbij ten noorden (het IJ) en ten zuiden (de Nieuwe Maas) van het gebied werd afgewaterd met behulp van dijken, dammen en spuien. Aan die dammen ontstonden steden (Gouda, Rotterdam, Schiedam, Amsterdam, Haarlem) die gunstig lagen voor de scheepvaart en handel over lange afstanden (Meyer 2017). Ze streefden de oudere Hanzesteden voorbij, en in de zeventiende eeuw ook de eerder tot bloei gekomen Vlaamse steden.
De Friese steden exporteerden veel naar Holland. In de zeventiende eeuw is de latere Randstad als structuur van een stedelijk netwerk met een noord- en een zuidvleugel al te herkennen:

> *Bijna mag je de Randstad in de zeventiende eeuw al een stedelijk netwerk noemen. Heel sterk geïntegreerd ook, met die trekvaarten. Dat was behoorlijk uniek. Je kon acht keer per dag van Amsterdam naar Rotterdam met de boot op een hele comfortabele manier.* (Renes, interview 2018)

In de vijftiende eeuw kwamen naast de handelssteden tal van stadjes tot ontwikkeling nadat een landheer (graaf van Gelre, Utrecht, Brabant of Holland) stadsrechten verleende. De landsheer kon dan tollen en accijnzen heffen en vergunningen verlenen. Deze steden bleven overwegend naar huidige maatstaven piepklein (zoals Leerdam, Heukelen, Asperen).
De helft van de bevolking in Holland woonde begin achttiende eeuw al in steden, een aandeel dat mondiaal pas onlangs bereikt werd. Een dergelijke vroege verstedelijking komt buiten West-Nederland alleen – en zelfs nog eerder – voor in Vlaanderen en in Noord-Italië. Vanaf het midden van de negentiende nam de verstedelijking opnieuw een grote vlucht, waarbij onze cultuur van stedenbouw (hierop komen we terug) zorgde voor kenmerkende wijktypen als tuindorpen, naoorlogse flatwijken en veel rijtjeshuizen.

Veranderlijk landschap

Bij het Nederlandse landschap denken we meestal aan cultuurhistorisch interessant, ouder landschap, dat aantrekkelijk is om tijd in door te brengen. In dit hoofdstuk gaan we daar een eind in mee, ook omdat deelnemers aan focusgroepen het onderwerp ‘landschap’ vooral in die context inbrachten (zie hoofdstuk 6). Maar landschap is niet noodzakelijk oud of ouder landschap; er wordt voortdurend aangepast en bijgemaakt. Ook Vinex-wijken en ‘dozen’ langs snelwegen horen erbij, of we ze nu wel of niet mooi vinden. Landschap is dan ook, net als identiteit (zie hoofdstuk 2) veranderlijk:

> *Per definitie verandert het altijd. Zelfs als je zegt dat het hetzelfde moet blijven, dan blijft het veen inklinken, of de bomen drogen uit of die vallen om na een tijdje. […] Als we het heel*

mooi bewaard hebben dan blijken er ineens miljoenen toeristen op af te komen, waardoor het zich in de eigen staart bijt. Dus het landschap staat nooit stil. (Palmboom, interview Palmboom en Feddes 2018)

Veranderingen in het landschap zijn niet alleen vandaag de dag soms ingrijpend; dat was in het verleden ook al het geval (Renes 2015). Veel cultuurhistorisch erfgoed van nu was bij aanleg nutslandschap dat verder niet bijzonder gewaardeerd werd. Ook kwam het voor dat de landschappen van destijds door vernieuwingen transformeerden, wat in die tijd verzet opriep.

Er zijn ook hele mooie pamfletten uit de zeventiende en later de negentiende eeuw tegen het verschijnen van de eerste windmolens en later de stoomgemalen. Cruquius [stoomgemaal bij Haarlem] is nou erfgoed. Daar waren allemaal bewegingen tegen, en na 100 jaar zijn ze omarmd. (Van Dam, interview Pols en Van Dam 2018)

Volgens Geuze (2018) is die veranderlijkheid van het landschap in Nederland sterker dan elders. Onze houding tegenover het landschap wordt volgens hem gekenmerkt door enerzijds een diep verlangen naar het landschap, naar de horizon onder een lage lucht, overgeleverd door generaties schilders en schrijvers (waarover meer in § 13.4). Maar daarnaast dicht hij Nederlanders een 'obsessieve neiging om datzelfde landschap keer op keer, vaak radicaal te veranderen' toe (Geuze 2018), net als de neiging om het landschap als object te zien, een ding dat buiten onszelf staat en geëxploiteerd en verhandeld kan worden.

Kort samengevat

Er is in Nederland op een klein oppervlak een grote diversiteit aan landschapstypen en een hoge dichtheid van kleine steden. In diverse landschapsreservaten zijn de natuurwaarden hoog, maar vooral onderscheidend is de sterke menselijke hand in de vormgeving van het landschap. Typerend is ook de vaak instrumentele, exploiterende omgang met het landschap, waardoor het aan grote veranderingen onderhevig is geweest en nog is. In de volgende paragraaf gaan we na hoe al dat graven en verkavelen onze identiteit beïnvloedde.

13.3 Het vergraven land en enkele trekken van Nederlanders

Ontginningen en vrijheid

De bevolkingsgroei in West-Europa zorgde vanaf de tiende eeuw voor behoefte aan landbouwgronden. Zodoende volgden in heel Europa de Grote Ontginningen, ook in het Hollands veengebied. Het moerassige veenland, dat behoorde aan de graaf of de bisschop, werd aan kolonisten gegund, die vaak van buiten de huidige landsgrenzen kwamen om hun bestaan te verbeteren. De gronduitgifte stond loodrecht op de ontginningsbasis, een weg of waterloop, en bestond afhankelijk van de roedemaat uit stroken van 100 of 125 meter breed en ruim een kilometer lang. De kavels werden gescheiden door slootjes. In Dirkmaats *Mooi Europa* (2012) is dit landschap gekozen als meest typerend voor Nederland en neergezet als 'een slootjesrijk'. Andere landschappen binnen Europa kennen vooral

muurtjes, hagen of wallen als erfscheidingen. Aan deze middeleeuwse copeontginningen danken we namen als Boskoop en Hei- en Boeicop.
Een cope, de overeenkomst tussen de ontginners en de grondeigenaren over gebruik van het land, kende rechten en plichten. De kolonisten moesten gezamenlijk dijken en sloten aanleggen en onderhouden. Voor de oudste copen werd slechts een symbolisch bedrag gevraagd om kolonisten naar het gebied te lokken. De kolonisten konden de grond ook vererven en verhandelen. Kolonisten ontvluchtten de feodale structuur in hun herkomstgebieden en werden voor het eerst vrije boeren in plaats van horigen van de adel of de kerk. De ontginningen hadden voor die tijd een enorme omvang en het bestaan van lokale gemeenschappen van vrije boeren heeft mogelijk bijgedragen aan een vrijgevochten karakter van de bewoners (Schnabel 2018; Palmboom en Feddes, interview 2018). Ze luidden volgens Geuze (2018) bovendien een traditie in om het land te zien als koopwaar, iets wat je te gelde kunt maken, wat samen ging met bevolkingsgroei en opkomst van de geldeconomie. Ook Ten Brinke en De Jong (1999) wijzen erop dat de economische exploitatie in Nederland altijd voorop heeft gestaan: 'Dat leidde lange tijd tot een rijk landschapsbeeld en veelzijdige natuur. Maar dat waren toevallige bijproducten van het verwerven van een bestaan.' Alleen al het feit dat men de laatste woeste gronden in Nederland 'onland' placht te noemen, geeft volgens de auteurs deze zakelijke houding weer.

Poldercultuur

Onze strijd tegen het water wordt wel verbonden aan de zogenoemde poldercultuur, een term die gebruikt wordt voor een overlegcultuur. Voor het veenweidegebied geldt dat er structuren bestonden waarin de leden van de bevolking moesten samenwerken: om polders droog te malen, om in een nattig moeras een weg aan te leggen waar boerderijen aan liggen; samen betalen voor de dijken en die ook gezamenlijk onderhouden, zoals in de copen was vastgelegd. Via een uitgebreid stelsel van sloten en weteringen werd het water versneld afgevoerd en de grond geschikt gemaakt voor landbouw. Dit leidde tot maaiveldaling, die op haar beurt steeds opnieuw zorgde voor wateroverlast, maar door poldervorming en molenbemaling kon men de grond met vereende krachten relatief droog houden.
Toch bestaan ook elders wel langere tradities van harmonieus samenwerken. Zo zijn er in Spanje irrigatiegemeenschappen die eigenlijk op dezelfde manier werkten als onze waterschappen (Renes, interview 2018). Wereldwijd zijn er altijd mechanismen geweest om samen te werken in samenlevingen waar gemeenschappelijke gronden waren (Laborda-Pemán en De Moor 2016). Wel is de schaal waarop ontginningen in deze structuur werden uitgevoerd en dus het aantal kolonisten voor die tijd (rond het jaar 1000), groot geweest (Palmboom en Feddes, interview 2018). In de uniciteit van het Nederlandse middeleeuwse polderbeheer met zijn waterschappen zit dus zeker een kern van waarheid, maar dat het hier zou gaan om instellingen die naar hedendaagse maatstaven democratisch genoemd zouden kunnen worden, wordt door Van Tielhof (2005) als een mythe terzijde geschoven. Om te beginnen werd democratie tot diep in de negentiende eeuw helemaal niet als een verdienste gezien in het westen; het gaf maar onenigheid. De link die we vaak leggen tus-

sen waterschappen en democratie, zou mogelijk op de historicus Johan Huizinga zijn terug te voeren, op het boek *Nederlands Beschaving*, gepubliceerd in 1941 op basis van eerdere lezingen voor een buitenlands gehoor. In 1948 zou ingenieur Johan van Veen, geestelijk vader van de latere Deltawerken, in een Engelstalig boek hierop doorgaan door de dijkgraven en heemraden te presenteren als gekozen door de boeren. Zijn idealisering van de Nederlandse cultuur en geschiedenis zou (volgens Van Tielhof) mede ingegeven zijn door de zegeviering van de democratie over de nazi's. Ook de wens om Nederland en zijn verworvenheden in het buitenland te promoten speelde mee, vandaar ook de keuze voor een Engelstalig boek. Beide boeken zijn in de verwijzing naar democratische overlegvormen binnen de waterschappen niet sterk gedocumenteerd, maar bereikten wel een groot publiek.
Nadien is meer onderzoek verricht naar middeleeuwse en vroegmoderne waterschappen, waarbij sprake blijkt van aanzienlijke onderlinge verschillen (Van Dam et al. 2017; Van Tielhof 2005). De inbreng van ingelanden was niet groter dan in de buurtschappen, die al enkele eeuwen langer bestaan. Er kwamen zeker waterschappen voor die leken op die in de mythevorming, maar evengoed waren er waar de vele kleine boeren en pachters geen enkele inbreng hadden. Waar de waterschappen in Nederland de naam hebben bottom-up bestuurd te zijn geweest, was dit daar waar ze door een elite bestuurd werden, eerder top-down. Voorbeelden uit absolutistische staten als China en Frankrijk laten zien dat ook daar lokale partijen rond het watermanagement betrokken werden in de besluitvorming omdat hun deskundigheid niet gemist kon worden (Van Dam et al. 2017). Zodoende leken de structuren in de praktijk meer op elkaar dan in de beeldvorming, die kennelijk op uiteenlopende wijze gecultiveerd is.
Al met al is er zeker een lange traditie van samenwerking en zijn veel gebieden in andere landen, net als onze zandgronden, meer hiërarchisch bestuurd geweest. In de ontginningen in het veenweidelandschap kunnen we spreken over een kern van een egalitaire cultuur die aan het polderbeheer ontsproten is, maar het verhaal is wel iets mooier dan de gedocumenteerde werkelijkheid: kleine boeren en pachters hadden meestal geen stem.

Ingenieurscultuur en maakbaarheid

In zijn oratie stelt Geuze (2018) de vraag waarom we in Nederland zo 'obsessief makerig' zijn, het landschap geen rust gunnen maar er telkens actie in ondernemen, aangevoerd door de ingenieurs. Onze traditie is niet romantisch. Het antwoord ligt in het gegeven dat degenen die zich vestigden meteen met dat landschap aan de gang moesten om het vege lijf te redden, vanwege zeespiegelstijging in de vroege middeleeuwen. Bij stormen sloegen delen van het land weg. Texel scheurde van het vasteland, Dollard, Lauwerszee en het huidige IJsselmeer ontstonden. Verdrinking kwam veel voor; dijken en bemaling waren nodig om het land te consolideren. Die bemoeienis moest bovendien van blijvende aard zijn en robuuster en grootschaliger worden, omdat de gekozen oplossing van bepolderen en bemalen het land steeds verder onder zeeniveau brengt en dus steeds kwetsbaarder maakt.

Het beheer van het water is van een lokale aangelegenheid dan ook verschoven naar een landelijke zaak en taak, zoals Meyer (2017) beschrijft in zijn boek *The state of the delta*. In de achttiende eeuw werden de riviermonden nauwer door zandafzetting, zodat verder stroomopwaarts overstromingsrisico ontstond, vooral in strenge winters. In het Rivierengebied trad de ene na de andere overstroming op. Het betekende dood en verderf daar, maar ook een gevaar voor Utrechtse en Hollandse steden. Ook werd de haven van Rotterdam minder goed bereikbaar door verzanding. Dit maakte een sterke controle over de rivieren en de kustverdediging noodzakelijk. Daarvoor was kennis nodig over hoe stromen en afzettingen te manipuleren. Om die te bemachtigen werd in 1820 in de kersverse natiestaat een onderzoeksprogramma gestart.
In de twintigste eeuw culmineerde de kennis van rivier- en kustsysteem met als belangrijkste pièces de résistance de Zuiderzeewerken en de Deltawerken. Ze dienden voor de veiligheid, maar ook voor de ontwikkeling van perifere regio's om zo de Nederlandse eenheid te versterken. Ze werden paradepaardjes van de moderne Nederlandse natiestaat en van samenhangende ruimtelijke planning. De Zuiderzeewerken begonnen met de Afsluitdijk, om tegen overstroming te beschermen en om de landaanwinning makkelijker te maken, maar ook om de noordelijke provincies Friesland en Groningen beter te verbinden met Holland. Daarnaast waren dergelijke grote publieke werken bevorderlijk voor *nation building* en een collectief nationaal gevoel. Zo sprak de politicus Herman Schaepman in 1897 (Meyer 2017: 112):

> *Van tijd tot tijd moet een natie een groot project uitvoeren ongeacht de kosten. Zo'n grote taak is een impuls voor het zelfvertrouwen van de natie, en zet aan tot werken met enthousiasme .... enthousiasme dat past bij de afstammelingen van een volk dat de zee veroverd heeft niet alleen met zijn admiralen, maar ook met zijn ingenieurs.*

Dat de Zuiderzeewerken voorrang kregen boven de Deltawerken kwam door de directe bedreiging van de Zuiderzee voor een groot aantal steden en dorpen, inclusief Amsterdam, en de mogelijkheid van grootschalige landaanwinning. Dat laatste zou voor de investering betalen en model staan voor een nieuw, modern Nederland. De Zuidwestelijke Delta was minder dichtbevolkt zodat bescherming minder urgent leek, en minder profijtelijk. Na de ramp van 1953 werd het beschermingsplan snel vlot getrokken. Daarbij werd ook de Maasvlakte aangelegd, als uitbreiding van de Rotterdamse haven. Het begon met de stormvloedkering in de Hollandse IJssel bij Krimpen in 1954. Het plan bestond erin de kustlijn te verkorten, met alleen een open Westerschelde en Nieuwe Waterweg. In 1957 werd de Deltawet vastgesteld. Daarmee werd de zeggenschap over het land van lokale tot nationale aangelegenheid.
Bij zowel de Zuiderzeewerken als de Deltawerken werden naast de primaire technische en zakelijke aspecten, de internationale reputatie van de Nederlandse watermanagementsector en de nationale trots als argumenten gebruikt om de werken uit te voeren. Over de Deltawerken werd veel gepubliceerd, ook in de vorm van monumentale boeken met dramatische zwart-witfoto's die de heroïsche strijd tegen het water verbeeldden. Nederland had Indië verloren, maar wel land op de zee veroverd. De Zuiderzeewerken konden nog als

experiment worden uitgevoerd buiten de bestaande sociale orde; voor de Deltawerken moest die orde gereorganiseerd worden. Het watermanagement werd vanaf nu gezien als een zaak van nationaal in plaats van lokaal of regionaal belang. In de jaren zeventig kwam meer aandacht voor natuur en milieu en die vormde de opmaat om het sluitstuk van de Deltawerken, de stormvloedkering Oosterschelde, doorlaatbaar te maken om getijdewerking in de Oosterschelde te behouden.
De ervaring en overtuiging dat het landschap maakbaar is beperkt zich niet tot het watermanagement (Palmboom en Feddes, interview 2018). Ook de ruilverkavelingen in de naoorlogse jaren zijn er een voorbeeld van. Deze hadden tot doel om het platteland efficiënter in te richten en de agrarische productie op te voeren (nooit meer honger, zoals in de oorlogen). Daarbij zijn veel patronen van familiebezit overnieuw getekend, de kleinste bedrijven die niet levensvatbaar werden geacht, werden opgeheven; boerderijen zijn, waar dat gewenst was, verplaatst, wat in andere landen niet zo was. De ingreep, die tot de jaren tachtig duurde, kan tot de grootste inbreuken op het historische karakter van het platteland worden gerekend. Ze was marktgericht en moest de voorwaarden scheppen voor schaalvergroting en mechanisering.

Ordelijkheid in stad en landschap

Van onze planningscultuur wordt gezegd dat ze is ontsproten aan het watermanagement en zodoende ook haar weerslag had op de ruimtelijke ordening en stedenbouw, die een Nederlandse specialiteit werden (Meyer 2017; Schnabel 2018).
De Hollandse steden werden volgens een tamelijk vaste formule gebouwd aan de hand van vier componenten. De dijk die de stad en het achterland beschermde, de centrale gracht die het einde van de veenrivier of kreek vormde, dwars daarop de dam waarmee overtollig water gespuid kon worden en aan de andere kant van de dam de monding van de rivier of kreek, die als open haven kon worden gebruikt. Dit alles is in veel Hollandse steden en stadjes herkenbaar. Als de stad zich uitbreidde werd een aanvullend grachtenstelsel aangelegd, dat werd aangesloten op de centrale gracht. Voor die extra grachten werden vaak oude poldersloten gebruikt. Voor de Amsterdamse grachtengordel werd wel een heel nieuw waterstelsel aangelegd; voor de bouw werd het uitgegraven zand gebruikt, aangevuld met zand dat uit het Gooi werd aangevoerd.
De bevolking van de steden bestond in de zestiende en zeventiende eeuw voor ongeveer de helft uit mensen van buiten het huidige Nederland. Intellectuelen, kooplieden en ambachtslieden kwamen veelal (na te zijn gevlucht voor de Spanjaarden) uit België; goedkope arbeidskrachten vooral uit Duitsland, Engeland en Frankrijk. Er waren wel tien verschillende godsdiensten in de stad vertegenwoordigd en de bevolking was naar welstand gelaagd: de elite die belasting betaalde en bestuurde, ‘de goede gemeente’ of burgerij (ambachtslieden, leerkrachten, legerofficieren en dergelijke) die bij het bestuur betrokken werd en ‘de schamele gemeente’ van havelozen, paupers en bedelaars. In de steden waren gilden, schutterij en de waterhuishouding de bindende elementen waarvoor de ‘goede gemeente’ zich moest inzetten. De elementen van de waterhuishouding, dam, dijken, haven en grachten waren ook belangrijke publieke ruimten (Meyer 2017).

Zoals het agrarische land door de ontwatering rechtlijnige patronen kreeg, moesten ook stadsuitbreidingen in het lage land planmatig verlopen omdat de waterhuishouding eerst geregeld moest worden. Dit leidde tot strakke nederzettingsvormen. Anders dan in bijvoorbeeld Vlaanderen was bouwgrond niet zomaar voorhanden en geschikt om er als individu een huis te bouwen. De traditie om te plannen voordat gezamenlijk ontgonnen en gebouwd kon worden, werd een cultuur die ook elders wel werd toegepast, zoals bij de ontginning van de laatste woeste (zand)gronden (Pols en Van Dam, interview 2018). De uiteenlopende bouwtradities zijn behalve door verschillen in grondslag ook ontstaan door verschillen in beleid, in het bijzonder door uiteenlopende reacties op de pijlsnelle industrialisering en verstedelijking in de negentiende eeuw. In Vlaanderen werd zoveel mogelijk tegengegaan dat mensen naar de steden trokken. In de dorpen konden ze aan de weg een kavel kopen, met subsidie, om daar te bouwen. Buurtspoorwegen brachten de mensen naar de fabrieken in de stad. Buiten dat dit de groei van de stad afremde, hield het oude parochiestructuren in stand (Meulder et al. 2017).
Ook in Nederland was snelle verstedelijking een probleem, maar hier werd de stedenbouw de oplossing: ordelijke wijken waar mensen niet te dicht op elkaar wonen. In de jaren twintig waren dat tuindorpen, in de naoorlogse jaren ging het bouwtempo omhoog, de schaal werd groter toen zand kon worden opgespoten om de grond te verstevigen. Volgens de 'wijkgedachte' werden hele nieuwe wijken rationeel gepland, met verzorgingskernen op verschillende niveaus. De keuze om in Nederland verstedelijking van het landelijk gebied tegen te gaan door nieuwbouwwijken aan te leggen, maakt dat er open landschap is behouden.
Duitsland is ook een geordend land, maar de bouwwijze is er anders, deels door een andere grondslag. Doordat in laag Nederland de aanleg van wegen en infrastructuur veel voorbereiding vergt en dus kostbaar is, wordt er zuiniger mee omgesprongen. Dat kan door aan de weg zoveel mogelijk rijwoningen te plaatsen en dat leidt tot smalle, diepe woningen. Die hebben ook als voordeel dat er meer (gefundeerde) muur gedeeld wordt, wat kosten bespaart. Vervolgens worden over de breedte van de woning vloerbalken voor een verdieping gelegd, en dat geeft de mogelijkheid om in de voorgevel een groot raam te plaatsen, wat voor het handel drijven aantrekkelijk was. Dit type woning is in Nederland verreweg het meest voorkomende en we zijn dan ook een land van rijtjeshuizen. Volgens Schnabel (2018) is het rijenhuis symbool van een burgerlijk bestaan en een grote middenklasse, waartoe Nederlanders zichzelf vaak rekenen. In Duitsland, en ook op onze zandgronden, worden huizen vaker met de lange gevel aan de straat gebouwd. De ramen zijn kleiner omdat anders kostbare lateien in de gevel moeten worden aangebracht (Renes, resp. Palboom en Feddes, interview 2018).
Parallel aan hervormingen rond volksgezondheid en sociale zekerheid (zie hoofdstuk 14) werden huisvesting, stad en landschap belangrijke agendapunten. In 1917 werd het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw opgericht. In 1941 werd tijdens de Duitse bezetting de Rijksdienst voor het Nationale Plan opgericht, de latere Rijksplanologische dienst; economische, sociale en ruimtelijke ontwikkeling werden in samenhang gepland. In opeenvolgende nota's werd behoud van open landschap en ontwikkeling van

natuur- en recreatielandschappen het uitgangspunt. Het Groene Hart, de open ruimte tussen de noord- en zuidvleugel van de Randstad, is daarvan een symbool en de rijksbufferzones remden decennialang de bouwactiviteit in landschappelijke zones rond de stad (Pols et al. 2015). De ruimtelijkeordeningstraditie, met afgestemde beslissingen op nationaal, regionaal en lokaal niveau, is in de loop van de jaren negentig ontmanteld ten behoeve van decentralisatie en privatisering en meer in het algemeen een neoliberale koers die vanuit de Angelsaksische landen overwaaide (Meyer 2017).

Kort samengevat

Enkele karaktertrekken die Nederlanders wel worden toegedicht, zijn heel redelijk terug te voeren op wat er nodig was om met name in het laagland een bestaan op te bouwen. Daarbij past de aantekening dat het hier wel om een 'Hollandocentrische' benadering gaat, om een cultuur die vooral in laag Nederland gevormd werd (Lörzing, interview 2018). Voor een deel zal die cultuur door de eeuwenlange dominantie van Holland getransporteerd zijn naar elders (Schnabel 2018), maar vermoedelijk niet ten volle. Over de eigenheid van verschillende regio's binnen Nederland gaat hoofdstuk 16 van deze bundel en in paragraaf 13.5 van dit hoofdstuk zullen we ook zien dat vanuit verschillende provincies soms anders naar het landschap gekeken wordt.
Bevolkingstrekken die we met enige voorzichtigheid hebben teruggevoerd tot de ontstaansgeschiedenis van ons landschap, zijn de hang naar vrijheid van de kolonisten van het veenweidegebied die het juk van horigen hadden afgeworpen, een relatief egalitaire omgang met een grote praktische inbreng voor 'de goede gemeente', een groot geloof in maakbaarheid van het land en de maatschappij en een grote ordelijkheid in de vormgeving daarvan. De waterige grondslag die planmatigheid nodig maakte speelt hierin een rol, net als de bijzondere wijze waarop de ontginningen georganiseerd waren, met de werving van vrije boeren. De omgang met het landschap kan omschreven worden als pragmatisch, utilitair en wat ahistorisch: we zien er geen been in om oude structuren overhoop te gooien als dat zo uitkomt.

13.4 Omgang met landschappelijk erfgoed en identiteitspolitiek

In het najaar van 2017 maakten de directeuren van Vereniging Natuurmonumenten en LandschappenNL in een opiniestuk de koppeling tussen Nederlandse identiteit en ons 'unieke' landschap: 'We gaan veel te achteloos om met onze natuur en ons landschap. Zo'n verscheidenheid op zo'n kleine oppervlakte vind je nergens' (Van den Tweel en Bartelink 2017). De auteurs grijpen de aandacht voor het thema identiteit aan om betere bescherming van natuur en landschap te bepleiten. Ruim een eeuw eerder gebeurde iets vergelijkbaars, wat resulteerde in de oprichting van de Vereniging voor Behoud van Natuurmonumenten.

Besef en verbeelding

In het artikel *Landschap, natuur en nationale identiteit* werkt Van Berkel (2006) de stelling uit dat waardering voor de Nederlandse natuur en het landschap sterk gestimuleerd is door toenemend nationaal en historisch sentiment. Dit was niet uniek voor Nederland; er waren paralellen met begin twintigste-eeuwse ontwikkelingen elders, zoals de opkomst van de natuurbeschermingsgedachte, verspreiding van wetenschappelijk verantwoorde bosbouw, verbreding van natuurbehoud naar landschapsontwikkeling en een toenemend animo voor pionieren in de vrije natuur, ook buiten de eigen landsgrenzen.
De kiem daarvoor was al veel eerder gelegd. Volgens Lemaire (1970) in zijn *Filosofie van het landschap* was dat in 1336, toen Petrarca als eerste Europeaan een berg (de Mont Ventoux) beklom, louter om van het uitzicht te genieten. Hij wordt de eerste moderne Europeaan genoemd omdat hij een stap zette van een traditionele, op introspectie gerichte christelijke wereld naar een verkenning van de wijdere wereld. Vanaf eind veertiende eeuw begint ook in de schilderkunst de rol van het landschap te veranderen van een 'onwezenlijke achtergrond van een bijbels tableau' tot het hoofdonderwerp op het doek (Lemaire 1970).
De esthetische kijk op landschap is van West-Europese oorsprong en is niet algemeen voor culturen wereldwijd. Buiten de westerse wereld wordt ze alleen gedeeld met China en Japan, waar eerder nog dan in Europa landschappen werden geschilderd (idem).
Rond 1450 is landschap een genre geworden in de schilderkunst, eerst in Vlaanderen en Italië en in de zeventiende eeuw komt het genre tot bloei in de Nederlanden, als Hollandse School. Het landschap verschijnt in deze tijd ook als landkaart die behulpzaam is bij het verkennen van horizonten. In termen van Lemaire (1970: 68): 'Interesse voor de horizon betekent de wil bezitten om niet met zichzelf samen te vallen, geen definitieve identiteit willen bezitten.' Er is meer onder de horizon. Reizen werd dan ook steeds algemener.
In de zeventiende-eeuwse Vlaamse en Hollandse schilderkunst en onder de schilders van de Haagse School (laatste kwart negentiende eeuw tot de Eerste Wereldoorlog) werd het landschap realistisch afgebeeld. Het adagium 'koeien verkopen niet' ging hier niet op en ook in het buitenland vonden de schilderijen gretig aftrek (Sillevis en Tabak 2001). De 7 tot 9 miljoen schilderijen die in de zeventiende eeuw gemaakt zijn, gingen in volgende eeuwen mede het beeld van het eigen land bepalen. Realisme in de schilderkunst stond niet gelijk aan nauwkeurige documentatie: de werken werden aantrekkelijk gemaakt voor een stadse middenklasse. Schnabel (2018: 5) omschrijft het zo:

> *De vooral in de romantiek uitgesproken voorkeur voor dramatische landschappen maakte plaats voor de charme van wat we nu 'romantisch' noemen, het idyllisch gelegen dorp in de bocht van een rivier, koeien in de wei, botters op het strand, spelende kinderen, schemerige binnenhuisjes, lieve huisdieren en artistieke veldboeketten in gemberpotten.*

De brede interesse in plattelandstaferelen had behalve met horizonverbreding ook te maken met rappe verstedelijking, zowel in de zeventiende als in de negentiende eeuw. Het schilderij biedt de stedeling een blik op het tamelijk ongerepte platteland, maar zonder dat scherpe kanten in beeld gebracht worden; de schilderijen waren geen aanklacht tegen beroerde leefomstandigheden. Schilders van de Haagse School kozen voor taferelen in

zomerbestemmingen die ze met de trein of tram konden bereiken: Scheveningen, Laren, Katwijk. Ook zij schilderden overwegend romantisch. Impressionisten breidden dat repertoire soms uit met doeken over het moderne, stedelijke leven: stadsuitbreidingen, winkelstraten, verkeersdrukte. Inmiddels heeft 'het patina van de tijd aan hun werken wel een romantische kleur gegeven, maar zo was het niet bedoeld. Zij waren gefascineerd door de polsslag van de moderne tijd' (Schnabel 2018: 5).
Steeds meer stedelingen trokken de natuur in, ook in het buitenland, meestal de bergen in (Davids 2006). Daardoor kon ook oog ontstaan voor typisch Nederlandse landschapstrekken, zoals het ontbreken van bergen, waar dan openheid, wolkenluchten en vergezichten tegenover staan. De dichtregels van Marsman over 'rivieren die traag door oneindig laagland stromen' zouden niet geschreven zijn als er geen besef was van het bestaan van heel andere landschappen, zoals de Alpen (Davids 2006: 618).
Het beeld van 'ons mooie land' zoals de landschapsschilders het presenteerden, is voor een breed publiek gepopulariseerd in boeken van Jacobus Pieter Thijsse (vanaf 1894) met titels als: *Langs dijken en wegen*, *In sloot en plas*, *Door het rietland*, *Hei en dennen*, *In de duinen* en *In het bosch*. Met die beroemde boekjes begonnen die landschapstypen een opmars in de nationale beeldvorming, in de jaren dertig aangevuld met schoolplaten en Verkadealbums (Dresen 2006; Roenhorst 2006).

Bescherming

In de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen particulieren zich voor de bescherming van het landschap in te zetten. De inspanningen waren op landelijk niveau, net als de representatie van 'het landschap'. Typen als heide, bossen, duinen, kust, sloot en plas misten een verbondenheid met lokale, historische of streekgebonden connotaties. Zo werd het landschap 'gemonumentaliseerd, maar ook genationaliseerd' (Roenhorst 2006).
Natuurbescherming werd een nationale zaak, verheven boven politieke en religieuze stromingen. Deze strategie van het niet benoemen van specifieke locaties had ideologische kanten (natuur als nationaal belang en verbonden aan nationale identiteit), maar ook praktische: mensen konden dichtbij huis, welhaast overal de natuur opzoeken en natuurbeschermers konden overal beschikbare gebieden opkopen zodra de mogelijkheid zich voordeed.
Rond 1900 is er in Nederland, maar ook elders in Europa, een krachtenbundeling onder de particuliere beschermers, die nationaal georganiseerd bleven: ANWB (1883), de Nederlandse Oudheidkundige Bond en Vogelbescherming (1899), Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten (1905) en de Bond Heemschut (1911). Bestuurders van deze verenigingen waren nogal eens aan verschillende van deze organisaties tegelijk verbonden, wat samenwerking tussen de organisaties vergemakkelijkte. Ze kwamen in meerderheid uit de steden in het westen van het land. Ook onder de leden waren mensen uit de huidige Randstad oververtegenwoordigd. Dit was aanleiding om de beweging te verbreden en te verdiepen, onder meer door in elke provincie natuurbeheerorganisaties, de zogeheten Provinciale Landschappen, op te richten. De verenigingen beoogden ook alle sociale klassen te bedienen, maar de besturen bestonden uit stedelijke notabelen (Roenhorst 2006).

De verenigingen opereerden in de politieke sfeer, met vormen van buitenparlementaire actie. Zo werd de publieke opinie beïnvloed met voordrachten, onderwijs, populariserende publicaties en tentoonstellingen. Daarnaast werd geprotesteerd tegen concrete plannen en besluiten van particulieren en overheden op verschillende bestuurlijke niveaus. Als het niet lukte de partij in kwestie tot een alternatief te bewegen, werd een zaak in de publiciteit gebracht in bewoordingen als 'vandalisme' of 'stedenschennis'. Een derde strategie was lobbyen met gebruik van de netwerken bij politiek en overheid. De relatief goede werking van de nationale netwerken en het bestaan van een overlegcultuur tussen het particuliere initiatief en de overheid wordt wel beschouwd als een van de redenen voor het relatieve succes van de Nederlandse beweging voor natuur- en cultuurbescherming. In België zijn bijvoorbeeld eerder beschermende organisaties ontstaan, maar daar ontbrak de onderlinge samenwerking en die met de overheid (Roenhorst 2006).
Geleidelijk nam de overheid meer verantwoordelijkheid voor nationaal natuurlijk en cultureel erfgoed (zie ook hoofdstuk 12 over erfgoed). Monumentenzorg en natuurbescherming werden geïnstitutionaliseerd. In overleg met de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten wees de staat regelmatig natuurmonumenten aan. In 1939 verscheen *Het voornaamste Natuurschoon in Nederland*, een rapport met ruim 700 gebieden die beschermd moesten worden, door reservaatvorming of met behulp van streekplannen (Contact Commissie inzake Natuurbescherming 1939). Niet alleen het natuurschoon, ook het landschap moest worden beschermd en zo ontstond in 1941 de Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, naar aanleiding van de voortschrijdende ruilverkaveling. In de Ruilverkavelingswet (1954) was wel enige aandacht voor de verzorging van het landschap via een landschapsplan, maar de grootschalige naoorlogse ruilverkavelingen zijn niettemin zeer ingrijpend geweest voor het aanzien van het platteland. Terwijl de landbouw intensiveerde, werden natuur en milieu expliciete beleidsterreinen binnen ruimtelijke ordening. Per 1985 is de Ruilverkavelingswet veranderd in de Landinrichtingswet, waarin boeren nog maar weinig te zeggen hebben en natuurbelangen zwaarder wegen (Van Schendelen 1997). In zijn proefschrift over het beheer van natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten beschrijft Purmer (2018) hoe vanaf eind jaren zeventig tot 2000 cultureel erfgoed en natuurgebied losgekoppeld werden. Voordien werden ze in samenhang gezien en beschermd: in de wens om de schoonheid van het landschap te behouden was er aandacht voor zowel natuurlijk als cultureel erfgoed. De groeiende zorg over het milieu en de achteruitgang in kwaliteit van bestaande natuur droegen eind jaren zeventig bij aan die scheiding. Zo verdween de belangstelling voor erfgoed naar de achtergrond. Ook bij het rijk was dit het geval. Aandacht voor beheer van cultuurrijke natuur (zoals de Nationale Landschappen) verminderde en daar kwam de ontwikkeling van een Ecologische Hoofdstructuur met nieuwe natuurgebieden voor in de plaats. Sinds de millenniumwisseling neemt binnen de natuurbescherming de aandacht voor erfgoed weer toe. De twee zijn niet meer gepolariseerd, maar nog wel gescheiden. Beide zijn niettemin dynamisch en gelaagd en zodoende is er alle reden om ze in samenhang te bezien en oog voor 'natuurtypen en doelsoorten' te paren aan oog voor de schoonheid van het landschap (Purmer 2018).

Ruimtelijke ordening

In de loop van de twintigste eeuw nam de greep van de overheid op de landinrichting verder toe, met de Wet op Ruimtelijke Ordening (1965; nadien vele malen herzien). Deze wet kent een geleding naar nationaal, provinciaal en gemeentelijk niveau. Op die niveaus worden plannen voor nieuwe bestemmingen en inrichting van stukken van het land afgewogen. Natuur en landschap nemen daarin een eigen plaats in. Het bekendste pièce de résistance van deze wetgeving is wellicht het Groene Hart, waar aardig wat landschap overbleef tussen de netwerkstadsdelen als groen, cultuurhistorisch park. Hoewel de bevolkingsdichtheid er door het inweven van woningen vanuit de vele gemeenten die in het gebied liggen, niet onderdoet voor het landelijke gemiddelde, is er nog aardig wat van het veenweidegebied over. Het Groene Hart verscheen als zodanig in nota's sinds 1958, meer als contramal van de steden rondom dan als gebied met eigen cultuurhistorische waarden. De Raad voor het Landelijk Gebied plaatste het Groene Hart in 2005 in de 'eredivisie' van 20 net aangewezen Nationale Landschappen vanwege de internationale zeldzaamheid en daarmee het belang voor nationale identiteit.

In de kabinetten-Balkenende werd sinds 2002 gekozen voor een minder dirigistische rol van de nationale overheid en voor meer marktwerking (Kooij 2006). In de *Nota Ruimte* (TK 2006/2007) is dit uitgewerkt met als motto: 'Decentraal wat kan, centraal wat moet'. Provincies en gemeenten hebben met de huidige wet meer verantwoordelijkheden ten opzichte van de oude wet. In de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte (2012) vormen de Nationale Landschappen geen onderdeel meer van het nationale beleid. 'De rijksbufferzones en het Groene Hart hadden een ononderbroken planologische geschiedenis van meer dan een halve eeuw achter de rug, toen ze in 2012 van de nationale agenda verdwenen', schrijven Pols et al. (2015). Met ruimtelijk onderzoek stelden zij vast dat deze planningsinstrumenten het landschap voor totale verstedelijking behoed hebben. Terwijl Nederland de facto afstand heeft gedaan van landelijk ruimtelijkeordeningsbeleid, heeft Vlaanderen juist rond dezelfde tijd de ruimtelijke ordening versterkt, deels naar Nederlands model, omdat hun liberale systeem niet voldeed.

Overigens beschrijft Meyer (2017: 170), in een passage over decentralisatie en deregulering bij de overheid, hoe de uiterst kostbare stormvloedkering Oosterschelde ternauwernood aan instorting ontsnapte nadat de deregulering ook Rijkswaterstaat in de periode 2000-2010 liet krimpen, vooral waar het de ingenieurs betrof. Het besef van het noodzakelijk jaarlijks onderhoud ebde weg bij de dienst en dit onderhoud bleef twaalf jaar achterwege. Het werd in 2013 nipt op tijd opgepakt nadat gepensioneerde ingenieurs de noodklok hadden geluid.

Decentralisatie van de ruimtelijke ordening levert risico's voor het landschap op omdat veel gemeenten geneigd zijn te willen groeien, ze zijn niet altijd toegerust voor ruimtelijke ordeningstaken, en lokale belangen kunnen botsen met belangen op hogere schalen. In een gebied als het Groene Hart met vier provincies en 30 gemeenten is er groot gevaar dat het gebied uiteenvalt in deelbelangen, zoals verknippen van het landschap door er woningen, wegen of bedrijven in te bouwen, en verdwijnen van cultuurlandschap door teruggeven aan de natuur. Natuurbelangen kunnen een bedreiging vormen voor cultuurlandschap.

In *Dit is mijn hof* beschrijft Chris de Stoop (2016: 121) hoe het landschap rond zijn ouderlijke boerderij in de Zeeuwse Hedwigepolder 'grondstof is geworden voor groene projectontwikkelaars' en vergraven werd tot nieuwe natuur:

> *Voor me liggen een reeks kleine eilandjes, die in recordtempo met tientallen bulldozers, kranen en vrachtwagens zijn aangelegd op de vroegere velden van de Antoniushoeve. […] Het probleem is dat het water hier permanent op peil moet worden gehouden met pompen. Bovendien moeten de eilandjes regelmatig gemaaid, gefreesd en met zand en schelpjes bestrooid worden om er als stranden te blijven uitzien. Ze liggen er nu al bij als een idyllisch plaatje, zo vlot gaat natuurontwikkeling […] Het landschap is pijlsnel aan het vertrutten.*

Desgevraagd stelt de directeur van Natuurmonumenten hier tegenover dat in dit en vele andere voorbeelden niet de nieuwe natuur, maar oprukkende (haven)industrie en verstedelijking de werkelijke aanslag op het landschap plegen. Bovendien zou verreweg de meeste nieuwe natuur langs de rivieren worden gerealiseerd, waarmee dan direct de afvoer van water is geregeld. Aan de andere kant stuit het vergraven van cultuurland en in het bijzonder het weer onder water zetten van vruchtbaar land op weerstand in de regio, omdat het ahistorisch is en de geschiedenis van de landbewerkers als het ware uitwist met dezelfde geestdrift als waarmee het land eerder op de zee veroverd werd.
De deskundigen die voor dit hoofdstuk geïnterviewd zijn, constateren allen dat de rijksoverheidsregie op het landschap de laatste decennia gemist werd. Historisch geograaf Renes spreekt van een 'decentralisatieziekte' als je een gebied als het Groene Hart en het stedelijke gebied van de Randstad, 'ter grootte van een middelgrote Chinese provinciestad', door vier provincies en tientallen gemeenten laat beheren. Ook Van den Tweel van Natuurmonumenten stelt vast dat het wegvallen van de regie op de ruimtelijke ordening tot achteruitgang heeft geleid. Hij ziet oprukkende verstedelijking en 'verdozing' langs wegen als gevolg, maar dit heeft wel als wake-upcall gewerkt.
Provincies en lokale overheden zouden volgens Van den Tweel (interview 2018) wel grotere betrokkenheid bij het landschap hebben dan rijksambtenaren, omdat ze regionaal of lokaal gebonden zijn en vaak ook wonen in het gebied waarover het gaat. Als voorbeeld van alternatieve sturing noemt hij het Kustpact waartoe de vereniging het initiatief nam, naar aanleiding van een plan van de toenmalige minister van Infrastructuur en Milieu om wettelijk meer ruimte te bieden voor bouwinitiatief in de kustzone. In aansluiting op een succesvolle protestactie die in korte tijd ruim 100.000 burgers mobiliseerde, werd een Kustpact opgesteld: een convenant met de minister met 58 ondertekenaars, onder wie de aanliggende gemeenten, provincies, recreatieondernemers en natuurbeschermers. In zijn boek *IJsselmeergebied. Een ruimtelijk perspectief* (2018) bepleit stedenbouwkundige Palmboom in zijn 'ontwerpend onderzoek' ook voor dit gebied een gecoördineerde aanpak die het tot een 'metropolitane verademing' moet maken in plaats van een 'planologische reserve voor functies die elders niet gewenst zijn'. Hiertoe rekent hij de nieuwe windmolens die, omwille van de ruimtelijke kwaliteit van het gebied, in elk geval niet daar zouden moeten komen waar de protesterende burger zal ontbreken: langs de Afsluitdijk of de dijk tussen Lelystad en Enkhuizen. Inmiddels is over dit gebied een gebiedsagenda geformuleerd door

rijk, provincies en waterschappen, waaruit de intentie spreekt om ruimtelijke kwaliteit aan waterveiligheid te koppelen. Het rijk heeft daarbij de verantwoordelijkheid voor waterveiligheid en zoetwaterbeheer. IJsselmeergebied, Kustpact en eerder het programma Ruimte voor de Rivier zijn voorbeelden van een koppeling van kwalitatieve ruimtelijke doelen aan de functionele. Ook de rijksbouwmeesters pleiten in hun *Panorama Nederland* (Alkemade et al. 2018) voor het combineren van vier grote en onderling verbonden ruimtelijke opgaven – klimaatadaptatie, hervorming van de landbouw, verstedelijking en energietransitie – met het verzorgen van ruimtelijke kwaliteit, ofwel schoonheid van het landschap. Daarbij moet zich nog uitkristalliseren hoe binnen de Omgevingswet (die in 2021 formeel zal ingaan) de omgevingsvisies van rijk, provincies, gemeenten en groepen burgers zich tot elkaar zullen verhouden.

Identiteitspolitiek voor natuur en landschap

In een bijdrage over landschap en regionale identiteit beschrijft Renes (1999) hoe in verschillende landen het landschap is ingezet om nationale identiteit te beschrijven. In een derde van de Europese nationale volksliederen komen verwijzingen naar landschap voor. Dit geldt niet voor het Wilhelmus, maar wel voor andere Nederlandse evergreens zoals De blanke top der duinen, De grote stille heide en Het bronsgroen eikenhout. Landschappen die inzet zijn voor nationale identiteit delen enkele eigenschappen.
Het eerste kenmerk: de landschappen zijn ruraal. 'Het platteland werd gezien als basis voor het eigene van een land of volk. Steden, met hun gemengde bevolking, externe contacten en kosmopolitische uitstraling, pasten moeilijker in het ideaalbeeld' (Renes 1999: 8). Een tweede kenmerk is dat de landschappen een sterk natuurlijk karakter hebben: bergen, bossen, kusten en dergelijke, maar meestal heeft de mens er wel een plaats in. De landschappen worden gepresenteerd als statisch; in werkelijkheid blijken ze – ook vroeger – veel dynamischer te zijn geweest. Perifere gebieden spelen voor identiteit een belangrijke rol, die contrasteert met de dynamische rol van steden. Openluchtmusea representeerden lange tijd deze zienswijze met een nadruk op perifere regio's, met een scala aan streekboerderijen, alsof het land louter boeren herbergde. Uitzondering op het beeld van continuïteit in het landschap is de oorsprongsmythe ofwel de *frontier*: een begin van de natie dat duidelijk aan mensenhanden ontsproten is. In Nederland zien we dat in de vorm van de strijd tegen het water. De oorsprong van die strijd viel in de tijd samen met een andere identiteitsvormende gebeurtenis: de 80-jarige Oorlog en de Gouden eeuw (zie hoofdstuk 2). Deze Hollandse geschiedenis heeft wel een zeer stedelijk karakter, maar die vertaalde zich niet in een presentatie van de stad als kenmerkend, identiteitsvormend Nederlands landschap.
Hoewel het indertijd zo niet omschreven werd, kan in de manier waarop in de eerste helft van de vorige eeuw de bescherming van het landschap door particulieren werd aangevat, wellicht van een vorm van identiteitspolitiek gesproken worden. Er werd een verband gelegd tussen schoonheid van het vaderland en nationale identiteit. Als voorbeeld van een breed gedragen discours kan dit fragment dienen uit de toespraak van een van de domi-

nante gezichten in de beschermingsbeweging, Van Tienhoven, op de jaarvergadering van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in 1929 (Roenhorst 2006: 742):

> *De waardeering voor de natuur doet een saamhorigheid en eenheid ontstaan die in de dikwijls zo gebroken verhoudingen van den modernen tijd weldadig aandoet. Gaat onze blik naar vroegere jaren terug, dan zien wij hoe veel machtiger het leger van hen is geworden, die onder de vanen der vereniging ten strijde zijn getrokken tot bescherming van de schoonheid van Nederland, neen van Nederland zelf, want hoe zou Nederland Nederland kunnen blijven, als wij het specifiek karakteristieke misten van de verscheidenheid ende schoonheid zijner natuur, waarmee het zo rijk begiftigd is.*

Eenheid en saamhorigheid werden aangewend om natuurbescherming kracht bij te zetten. Daarbij werd volgens Dresen (2006) doelbewust een strategie gekozen die behulpzaam was om verschillende maatschappelijke groeperingen ook te verbinden rond dit thema. Zo werd vermeden dat het streven naar natuurbescherming kon worden weggezet als behoudend en op historie gericht. Er was immers vanaf de jaren 1890 een vooruitstrevende voorhoede die de blik meer op de toekomst en de wijde wereld richtte en minder op Nederland en het behoud van een historische identiteit. Door wat grotere abstractie konden ook vooruitstrevende liberalen, socialisten en anarchisten zich engageren met de natuur. Dat werd bereikt door niet te focussen op specifieke plekken met een geschiedenis, maar door neutraliteit en inwisselbaarheid van gebieden te accentueren. Zo werd 'natuur en landschap' immuun gemaakt voor verzuiling en partijstrijd en als nationaal en samenbindend belang geframed. De natuurorganisaties waren doelbewust niet verzuild en vermeden elke zweem van partijpolitiek (Roenhorst 2006).
In het recente pleidooi van de directeuren van Vereniging Natuurmonumenten en LandschappenNL om minder achteloos met natuur en landschap om te springen, wordt dezelfde strategie toegepast: breed verenigen, met nationale identiteit als bind- en strijdmiddel om een ander doel te verdedigen dan die identiteit als zodanig, namelijk natuur- en landschapsbescherming. Hier geldt: hoe inclusiever, des te effectiever. Historische plekken en gevoelens van verbondenheid daarmee zijn nu geen sta-in-de-weg meer bij dit streven en pleidooien voor bescherming kunnen zich richten op specifieke plekken, zoals de kust, de Waddenzee of geplande megastallen in coulisselandschap op de zandgronden. Punt van zorg lijkt nu eerder het vermijden van de indruk dat natuur of cultuurlandschap elitair zouden zijn, om zodoende het draagvlak voor en de legitimiteit van bescherming te vergroten (Van den Tweel, interview 2018).
Behoud van waardevol cultuur- en natuurlandschap en verbetering van natuurwaarden in agrarisch gebied moeten opboksen tegen andere, vaak commerciële belangen, die in Nederland zwaarder wegen dan bijvoorbeeld in Engeland. Daar is de bescherming van het landschap meer verbonden aan natuurbescherming, zoals tot eind jaren zeventig ook in Nederland het geval was, wat de casus sterker maakt. De benadering is er meer holistisch en ze spreken er over *countryside*, waaronder zowel natuur- als cultuurlandschappen vallen. Prins Charles engageert zich bovendien met het landschap. Onze voormalige kroonprins, thans koning heeft zich in watermanagement verdiept en draagt langs die weg onze identi-

teit uit. In de aarzelende houding ten opzichte van de bescherming van natuur en landschap klinkt onze koopmansgeest door, de continue zoektocht naar lucratieve bestemmingen van de schaarse grond. Renes (interview 2018):

> *In Engeland worden dingen beschermd en daar blijft iedereen van af. In Nederland beschermen we dingen maar dat is altijd onderhandelbaar.*

Nieuwe uitdagingen en ons zelfbeeld

Het is niet mogelijk om al het landschap in de bestaande gedaante te behouden binnen een veranderende maatschappij. Er is niettemin een richtsnoer nodig om continuïteit en verandering in banen te leiden, bijvoorbeeld door het landschap te zien als een structuur met grote continuïteit en een invulling die kan wisselen (Lörzing 1982). Maatschappelijke kwesties als klimaatverandering en de noodzaak op duurzame wijze energie te winnen en minder CO_2 uit te stoten, dragen, net als verstedelijking, bij aan de complexe opgaven voor inrichting en beheer van het landschap. Een voorbeeld: door het kunstmatig lage waterpeil stoten de zo karakteristieke veenweidegebieden veel CO_2 uit. Dat vraagt om vernatting en aangepast gebruik van de grond (Van Dam 2018; Osterath 2018).

In zijn boek over de Delta schets Meyer (2017) twee grote trendbreuken in de ruimtelijke inrichting van het land, ondanks de erosie van de ruimtelijke ordening. Sinds de jaren negentig zijn er nieuwe plannen en ontwerpen voor de Nederlandse Delta, die een radicale breuk vormen met voormalige principes. De eerste is de metropoolvorming, waar eerder getracht was die juist tegen te gaan met behulp van groeikernen met 'egalitaire' rijenhuizen buiten de steden. Een nieuwe, internationale verstedelijkingsgolf roept vragen op over hoe onze Randstad te positioneren tussen andere Europese metropolen en hoe het vestigingsklimaat te verbeteren. Stedelijke bouw in hoge dichtheden is weer populair na jaren van vrees voor overbevolkte, benauwde steden. Bij de revitalisering van de steden worden waterfronten maximaal benut, zoals aan de IJ-oevers en de Maas.

De tweede radicale breuk is het scheppen van ruimte voor rivieren, kust en estuaria, in plaats van deze te bestrijden. Met het programma Ruimte voor de Rivier is deze breuk gestart, waarna onder meer in de kustverdediging ook gebruik is gemaakt van natuurlijke krachten, zoals het aanslibben van zand. *Building with nature* is het nieuwe credo. Dus waar tot voor kort onze heroïsche strijd tegen het water de identiteit vormde, is nu een herijking aan de orde. Volgens Palmboom en Feddes (interview 2018) heeft naast het negentiende-eeuwse nationalisme ook het modernisme ons zelfbeeld op dit punt bepaald. Het modernisme kreeg hier veel voet aan de grond en het bracht een optimistisch toekomstgeloof, onder meer over het met behulp van technisch vernuft beteugelen van het water. Dit is gecultiveerd door politiek en bedrijfsleven, door steeds weer de verhalen hierover te memoreren. Misschien heeft die zelfverzekerdheid ertoe bijgedragen dat er naar hedendaagse inzichten juist in het watermanagement fouten zijn gemaakt. Feddes (interview Palmboom en Feddes 2018):

> *En dat heeft er natuurlijk ook wel toe geleid dat we lange tijd niet hebben gezien dat we ook grote fouten hebben gemaakt met de waterhuishouding. Nederland verkoopt altijd wel de succesverhalen, maar die hebben allemaal ook wel een keerzijde en dat vertellen we niet.*

Dat het ook veel ecologische problemen heeft gegeven en dat er ingrepen zijn gedaan die je nu eigenlijk terug zou moeten dringen. Die vergissingen zijn geweest.

In het licht van klimaatverandering en zeespiegelstijging in het bijzonder verandert geleidelijk ook de kijk op onze heroïsche verovering van land op het water. Door continue bemaling van de veenweidegronden pompen we het land verder naar beneden terwijl de zeespiegel juist stijgt. Op den duur is dat onhoudbaar en zullen we juist moeten leven met het water in plaats van het te bestrijden (De Jong en Sluijs 2018). Het water komt van boven, uit de grond, vanuit de rivieren en van zee. Palmboom (interview Palmboom en Feddes 2018):

Je bent er helemaal onderdeel van, hoe ga je daarmee om? Het is een soort herijking die voor een gecultiveerde identiteit eigenlijk uiterst relevant is.

Kort samengevat

Besef van landschap begint in de moderne tijd als mensen uit Europa horizonten gaan verkennen. In de schilderkunst ontwikkelt het landschap zich tot een zelfstandig onderwerp dat weer de beeldvorming van dat landschap gaat meebepalen. Het is immers realistisch, maar ook behagend, idealiserend, voor de kopers. De kijk wordt bovendien sterk door stedelingen bepaald, die zich tochtjes naar buiten konden veroorloven. Interesse in landschap gaat samen met snelle verstedelijking, zowel in de zeventiende en negentiende eeuw. Opmerkelijk is dat in beeldvorming van landschap in relatie tot een nationale identiteit het rurale landschap (in al zijn diversiteit) domineert, wat overigens ook in andere landen zo is. De stad was altijd meer cultureel divers en kosmopolitisch dan het platteland.
In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaan effectieve, goed samenwerkende natuurbeschermingsorganisaties, waarin mensen uit de stad de boventoon voeren. Bij het beschermen van het landschap werd en wordt identiteitspolitiek bedreven: behoud ervan is van belang voor onze nationale identiteit. Die identiteit wordt ook aangezet met de waterstaatkundige werken die voortborduren op de eeuwenoude strijd tegen het water. Die identiteit is in zoverre aan herijking toe, dat steeds meer *building with nature* nodig is in plaats van de legendarische strijd tegen het water, die in de komende periode van zeespiegelstijging in de huidige vorm niet meer houdbaar is.

13.5 De burger over ons landschap

Activiteiten in het landschap

Dat het landschap veel burgers niet onberoerd laat, blijkt allereerst uit het recreatieve bezoek aan diverse gebieden, waarvan ieder die zelf af en toe de natuur in trekt, getuige kan zijn. De Vries et al. (2013) lieten Nederlanders op Google Maps aangeven welke groene, landschappelijke plekken ze waarderen (steden deden niet mee in het onderzoek). De kust, de Wadden, de Veluwe en Zuid-Limburg tekenen zich af als algemeen geliefde plekken. Daarnaast kozen de respondenten plekken dichterbij hun woonplaats, plekken die vaak groen, stil en bosachtig zijn.

Een groot aantal Nederlanders engageert zich met natuur en landschap via lidmaatschap van een beschermende vereniging. De grootste, de vereniging Natuurmonumenten die tal van natuurgebieden beheert ('de canon van de Nederlandse landbouw' volgens Van den Tweel, interview 2018), telt ruim 700.000 leden en de gezamenlijke Provinciale Landschappen ongeveer 300.000, die maar ten dele overlappen. Onder de leden van Natuurmonumenten is een slinkend segment van 'donkergroene' natuurliefhebbers met veel kennis van zaken, en een veel grotere groep die de natuur een warm hart toedraagt en er af en toe een wandeling maakt. Een derde, groeiend segment maakt van het landschap een sportieve arena door er te joggen of mountainbiken. Door de natuurgebieden handig in te delen wordt getracht elk wat van zijn of haar gading te bieden. Nadat in de jaren tachtig en negentig velen zich als lid aanmeldden en lid bleven, was er een dip in de nieuwe aanmeldingen, mede door de economische crisis. De laatste jaren komen er weer meer leden bij (idem).
Waardering voor natuur en landschap kent ook meer activistische vormen, zoals protest tegen bouwen langs de kust, megastallen en – in eerdere jaren – onder meer tegen het dempen van de Utrechtse singels en de Amsterdamse grachten omwille van de verkeersafwikkeling. Ook tegen snelwegen is geprotesteerd, wat de aanleg soms decennialang (Amelisweerd, Midden Delfland) of blijvend (Naardermeer) blokkeerde.

Driekwart van de Nederlanders vindt het Nederlandse landschap verbindend

In de hoofdstukken 5 en 6 werd duidelijk dat Nederlanders het landschap vaak noemen als iets wat hen verbindt met Nederland; ruim driekwart van de geïnterviewden noemt het landschap, dat daarmee op drie onderwerpen na (normen en waarden, taal en cultuur, en rechtsstaat) het meest genoemd wordt. Ook in open antwoorden op vragen blijkt het landschap hoog te scoren. Zoals de vraag: Als u denkt aan Nederland, bij welke kenmerken of zaken hebt u dan positieve gevoelens?' Sommige respondenten combineren landschap met andere bijzonderheden.

> *De Nederlandse taal die we met elkaar kunnen spreken. En het typische landschap als weilanden en de grachten in Amsterdam.* (vrouw, 19 jaar)
> *Land beneden de waterspiegel (achter de dijken) met tulpenvelden, tolerante inwoners, christelijk, hechtend aan tradities en het koninklijk huis.* (man, 54 jaar)

De claim van Van den Tweel en Bartelink (2017) dat het Nederlandse landschap een belangrijke bindende factor is, wordt door driekwart van de Nederlanders onderschreven. Uit de open antwoorden blijkt ook dat respondenten vaak de link leggen met het alom aanwezige water in ons land. Verwijzingen naar water komen in de gedaante van 'dreiging van water', van grachten, sloten, rivieren, Deltawerken, zee, duinen, dijken en sluizen. Daarnaast worden de Wadden, polders, weilanden en heide spontaan genoemd, en een aantal landschapselementen als molens, bloemenvelden en koeien. Ook wordt het vlakke land als een meer algemeen kenmerk genoemd, evenals het weer: een mild klimaat met vier seizoenen. De retoriek van onze strijd tegen het water en de bijzondere ligging van een deel van het land onder de zeespiegel wordt in verschillende antwoorden naar voren gebracht, waar-

mee de beeldvorming over het land vereenzelvigd wordt met het verhaal van laag Nederland:

> *Het polderlandschap, de Deltawerken en de waterhuishouding zoals die nu in Nederland plaatsvindt.* (vrouw, 64 jaar)
> *Typische kenmerken zijn natuurlijk de polders, dijken, groot deel van het land onder de zeespiegel. Diversiteit in landschap.* (man, 59 jaar)
> *De ligging van Nederland, dat deels onder de waterspiegel is en uniek met de vele rivieren, Deltawerken, de meren en de zee.* (vrouw, 67 jaar)

Een enkeling verwijst specifiek naar 'poldertechnologie en internationale technologische bedrijven' (man, 72 jaar). Het zijn wel vaak oudere respondenten die spontaan iets meer dan een enkel steekwoord over het landschap vermelden. Onder degenen die positieve gevoelens bij 'landschap' koesteren zijn opvallend veel vrouwen. In de data tekenen (na een factoranalyse) bijna alle onder de kapstok 'landschap' gevraagde elementen zich af als één dimensie. Het gaat dan om polder, heide, dijken, rivieren, weilanden, dichtbevolkt, duinen, strand, zee, bollenvelden, de Veluwe, Wadden, wolkenluchten, het weer en vier seizoenen. Wat wel gevraagd is in deze context maar in de beantwoording van de vragen een ander patroon laat zien, zijn de regen en de Amsterdamse grachten. Daar komen kennelijk ook andere associaties bij. Het lijkt erop dat de respondenten 'landschap' primair als contrast met de stad zien: stad versus landschap.

Grachten, bollen, polder en Wadden meest; heide en wolkenluchten minst typerend

Amsterdamse grachten, bollenvelden, het polderland en de Wadden worden het meest typerend gevonden (tabel 13.1). Maar ook de Rotterdamse haven en de inpoldering van de Flevopolders scoren hoog. Duinen, Veluwe, rivieren en heidelandschap worden wat minder typerend gevonden. Ook landschapselementen als molens, dijken, tulpen en Deltawerken scoren hoog. Wat lagere scores zijn er voor het weer en de wolkenluchten die de landschapsschilders nu juist zo wisten te beroeren, en het dichtbevolkte karakter van ons land. Dat laatste contrasteert met hoe de naar het buitenland verhuisde Nederlanders ons land zien; zij vinden Nederland druk, maar zijn soms ook juist om die reden verhuisd (zie hoofdstuk 11). Dat heide, rivieren en Veluwe minder vaak typerend gevonden worden, lijkt er, samen met de spontane verwijzingen naar de aanwezigheid van water en waterkeringen in allerlei gedaanten, op te duiden dat typerende kenmerken van Nederland overwegend in laag Nederland gezocht worden.
Van een iets andere orde dan de vraag of landschappen of elementen daarvan typerend zijn voor Nederland, is de meer affectieve vraag of dit landschap of dit element ook bijdraagt aan een gevoel van verbondenheid met Nederland. In tabel 13.1 zijn de twee meest positieve antwoorden (draagt bij of zeer bij aan verbondenheid met Nederland) samengenomen. De rangorde in de antwoorden lijkt op die voor typerende landschappen en landschapselementen, maar er zijn uitzonderingen. Vooral duinen, strand en zee worden vaker verbindend gevonden. Bollenvelden en polderlandschap dragen juist wat minder bij aan verbondenheid. Hier lijkt een waardering voor verblijf in die landschappen achter schuil te

gaan (liever naar zee dan naar de bollen of de polder), maar helemaal duidelijk is dat niet, omdat het voor Veluwe, rivieren en heide niet lijkt op te gaan, terwijl ook dat recreatief aantrekkelijke gebieden zijn (De Vries et al. 2013).
Dat er meer dingen spelen voor verbinding met Nederland dan de recreatieve waarde van de gebieden, lijkt te spreken uit een hoge verbindende waarde die de Deltawerken worden toegedicht, gevolgd door dijken en molens, waarbij de toch ook iconische tulpen dan wat achterblijven, en de klompen nog meer. Ook hier lijkt het narratief van Nederland en het water dominant bij het bepalen van de rol van het landschap in de verbinding met Nederland.

Tabel 13.1
Aandeel Nederlanders dat dit landschap of landschapselement typerend vindt voor Nederland en het aandeel dat zegt zich hiermee verbonden te voelen, 2018 (in procenten)

typerend of zeer typerend	draagt veel of zeer veel bij aan voor Nederland	aan verbondenheid met Nederland
landschappen		
Amsterdamse grachten	89,4	53,4
bollenvelden	83,2	44,5
polderlandschap	82,3	44,1
Waddenzee en Waddeneilanden	82,2	49,3
Rotterdamse haven	80,5	47,9
inpoldering NO-polder en Flevopolder	77,1	42,2
duinen/strand/zee	70,5	49,6
Veluwe	64,6	36,1
rivieren	49,2	31,1
heidelandschap	47,8	27,9
landschapselementen		
molens	90,9	55,2
dijken	89,3	55,2
tulpen	87,6	48,9
Deltawerken	85,8	56,5
klompen	84,8	35,9
weilanden	67,5	38,7
4 seizoenen en weer	61,4	38,5
dichtbevolkt	55,6	19,1
regen	56,2	25,4
wolkenluchten	47,2	25,8

Bron: SCP, DAN'18

Verbinding met landschap verschilt het meest tussen leeftijdsgroepen en naar woonprovincie

Voor de verschillende landschapstypen en enkele landschapselementen is nagegaan of er bevolkingsgroepen zijn die zich daar meer of minder mee verbonden voelen. Eerst is gekeken welke bevolkings- en omgevingskenmerken relevante verschillen laten zien.[3] Voor elk

van de onderzochte kenmerken behalve het huishoudenstype doen zich relevante verschillen voor in de mate waarin de landschapstypen verbindend gevonden worden (tabel B13.1 in de bijlage, op www.scp.nl bij dit rapport). Het meest is dat het geval naar gelang de leeftijd van de respondent en de woonprovincie. In mindere maar toch significante mate zijn er verschillen tussen mannen en vrouwen, respondenten die al dan niet zijn opgegroeid in Nederland, lager of hoger opgeleid zijn, een hoog of laag inkomen hebben, en in een huur- of een koopwoning en meer of minder stedelijk wonen.[4] Voor elk van de landschapstypen is vervolgens een regressieanalyse uitgevoerd waaruit blijkt voor welke groepen dit landschapstype meer of juist minder verbindend is met Nederland. De typen zijn: 'het landschap' in zijn algemeenheid; polders; heide; rivieren; duin, strand en zee; Waddenzee en Waddeneilanden; de Veluwe; bollenvelden; Amsterdamse grachten; weilanden; dichtbevolkt land; wolkenluchten; de vier seizoenen; regen; de Rotterdamse haven; tuinbouw; de Deltawerken en ten slotte de drooglegging van de Flevopolders. We bespreken eerst kenmerken die significante, maar kleine verschillen te zien geven. Daarna gaan we nader in op verschillen tussen leeftijdsgroepen.

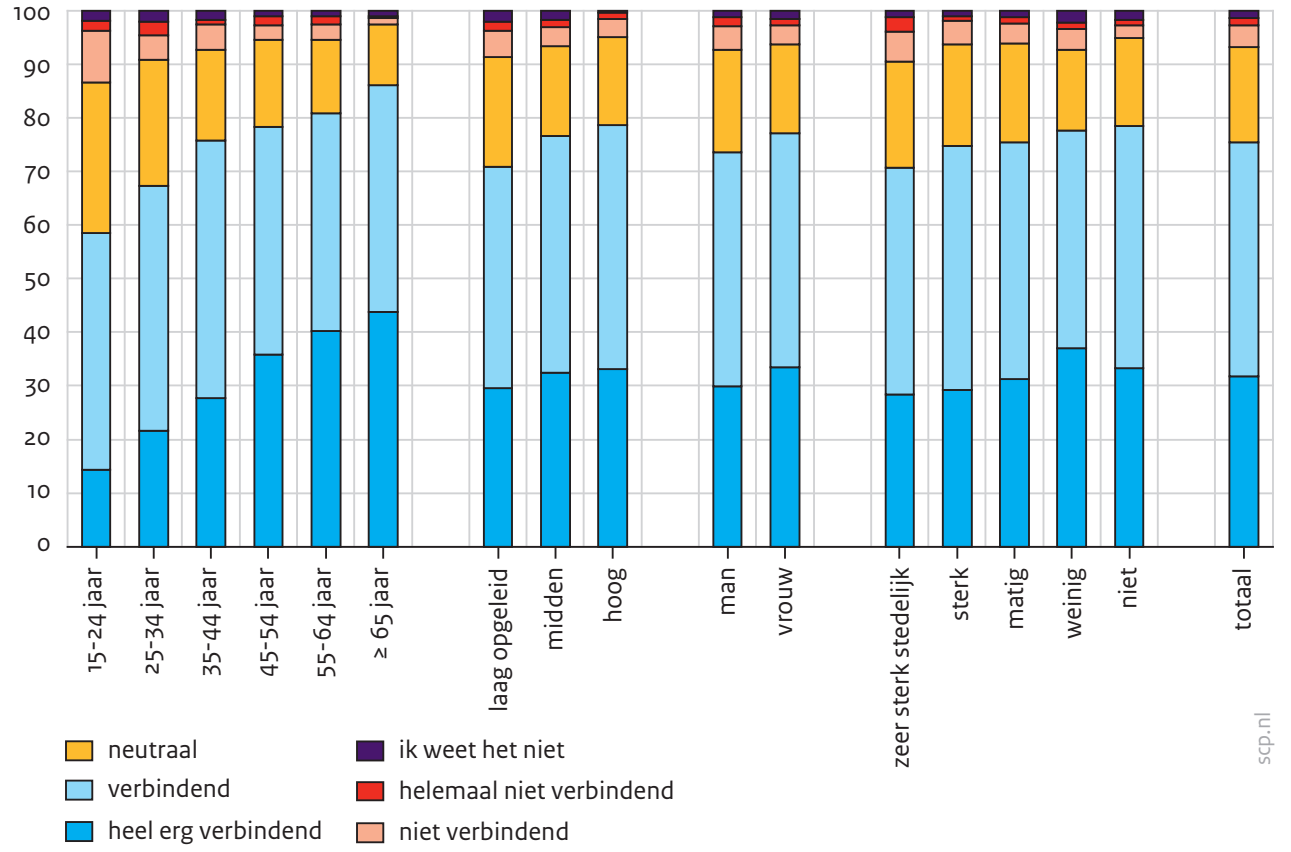
Tabel B13.1 in de bijlage laat zien dat vrouwen voor de meeste landschapstypen iets vaker dan mannen zeggen dat het landschap voor hen bijdraagt aan verbondenheid met Nederland, zoals al uit de open antwoorden bleek. Dit geldt voor 'landschap' in het algemeen en voor diverse landschapstypen (heide, duinen, Wadden, Veluwe, bollenvelden, weilanden, Amsterdamse grachten) in het bijzonder, en het geldt het meest voor de seizoenen, wolkenluchten en regen. Precies omgekeerd is het voor enkele landschappen met een technische component: de Deltawerken, de Rotterdamse haven en de ingepolderde Flevopolders. Die roepen juist bij mannen meer gevoelens van verbinding op.

Net als de verschillen tussen mannen en vrouwen zijn ook die tussen hoger- en lageropgeleiden significant, maar vrij klein. Hier doet zich een interessant verschil voor tussen 'het landschap' in zijn algemeenheid en specifieke landschappen. Laagopgeleide respondenten zeggen minder vaak dan hogeropgeleiden dat het landschap hen verbindt met Nederland. Voor specifieke landschappen zoals de heide, strand en duinen, de Veluwe, Amsterdamse grachten en Rotterdamse haven, bollenvelden en rivieren geldt het omgekeerde: laagopgeleiden hebben er juist meer mee. Iets dergelijks doet zich voor bij mensen die buiten Nederland zijn opgegroeid. Zij hebben aanzienlijk minder met 'het Nederlandse landschap', maar voor de meeste specifieke landschappen is er geen verschil met mensen die wel hier opgroeiden, uitgezonderd de Deltawerken. Kennelijk helpt het als landschap minder abstract is. Het is bovendien voorstelbaar dat lageropgeleide mensen vaker hun vakantie besteden in het Nederlandse landschap en langs die weg een band ermee opbouwen. Naar inkomen zijn er kleine verschillen tussen lage en middeninkomens, waarbij de laagste inkomensgroep minder heeft met de bollen, Amsterdamse grachten, de haven en de seizoenen. Niet groot maar toch opmerkelijk is een verschil tussen huurders en woningeigenaren. Huurders vinden verschillende landschappen meer verbindend, zoals heide, rivieren, Veluwe, weilanden en tuinbouwgebied. Huurders zijn in meerderheid lageropgeleide mensen en onder hen zijn respectabele aantallen met een migratieachtergrond (zie hoofdstuk 14).

Opmerkelijk is dat stedelijkheid van de woonomgeving weliswaar significant, maar uiterst beperkt van invloed is op de mate waarin landschap verbindend wordt gevonden. Het kleine verschil betreft landschap in zijn algemeenheid: dat wordt door respondenten in weinig stedelijk gebied iets vaker verbindend gevonden dan in stedelijk gebied. Het effect wordt deels weggevangen door de woonprovincies, die meer of minder stedelijk zijn (Randstad versus randland, zie hoofdstuk 16) en die wel verschil uitmaken. De bebouwingsdichtheid van het woonmilieu doet dan niet erg meer ter zake. Figuur 13.2 laat zien dat als louter naar stedelijkheid gekeken wordt, er wel enig verschil is.

Figuur 13.2

Verband tussen leeftijd, opleiding, geslacht, stedelijkheid van de woonplaats, en de vraag of men het landschap verbindend met Nederland vindt (in procenten)

Bron: SCP, DAN'18

Bewoners van verschillende provincies verschillen nauwelijks als het gaat om hun verbinding met 'het Nederlandse landschap'. Voor specifieke landschappen is dat verschil er wel, waarbij de nabijheid en vertrouwdheid van het landschapstype relevant lijken te zijn. Friezen en Groningers voelen zich beduidend meer dan inwoners van andere provincies verbonden met de Wadden. Friezen hebben ook meer met weilanden, regen en wolkenluchten. Ook niet verrassend is dat Flevolanders verbinding voelen met de geschiedenis van die polder en bewoners van Noord-Holland met de Amsterdamse grachten. De Drent hecht meer aan heide, een voor die provincie iconisch landschap; de Zeeuwen staan daar, men-

taal en geografisch, het verst vanaf. De Gelderlander hecht meer dan anderen aan de Veluwe, de Zuid-Hollander aan de Rotterdamse haven. Bewoners van Noord-Brabant en Limburg hebben met een flink aantal landschapstypen – behoudens de heide en de rivieren – minder binding dan gemiddeld het geval is. Mogelijk komt dit doordat de meeste gepresenteerde landschappen van 'boven de rivieren' zijn. Toch zien we iets dergelijks ook bij de Zeeuwen, die duidelijk minder dan gemiddeld verbinding voelen met heide, rivieren, Wadden en de Veluwe.

Ouderen meer verbonden met het landschap dan jongere Nederlanders

Voor het landschap als geheel en voor bijna alle elementen ervan geldt dat de verbindende kracht ervan hoger is voor oudere dan voor jongere respondenten. De seizoenen, de regen en het dichtbevolkte karakter van het land zijn de enige uitzonderingen op dit patroon. Dit is een zeer robuuste bevinding, die de vraag oproept of we hier te maken hebben met een leeftijds- of een generatie-effect. Is die verbinding met het landschap iets wat groeit met de jaren, of zullen jonge mensen van nu zich ook op latere leeftijd minder verbonden voelen met het landschap?

Er zijn redenen om te vermoeden dat het laatste de dominante verklaring moet zijn. Verschillende geïnterviewde deskundigen kaarten aan dat jongere generaties en in het bijzonder de stedelijke jonge mensen minder met het Nederlandse landschap hebben dan oudere generaties. Hun referentiekader is anders:

> *Een kind dat in de stad opgroeit, zoals mijn dochter en haar allochtone vriendinnen. Als zij het over landschap hebben dan bedoelt mijn dochter het Franse landschap en haar vriendin het Turkse landschap. Want die gaat altijd naar familie in die regio in vakanties. […] In dezen is ook Simon Schama's: Landscape and memory interessant: die heeft een overtuigend verhaal dat men het landschap waardeert waar men in de jeugd heeft vertoefd.* (Pols, interview Pols en Van Dam 2018)
>
> *Ik denk dat het voor de generatie van onze ouders nog allemaal erg gold, en voor ons ook nog. Voor mijn kinderen en hun vrienden denk ik niet meer. Die zijn net zozeer gevormd door de landschappen waar ze op vakantie zijn geweest, met het vliegtuig of met … Het zijn echte stadskinderen.* (Feddes, interview Palmboom en Feddes 2018)

In een artikel in de Daily Mail laat David Derbyshire (2007) zien hoe de zelfstandige actieradius van kinderen van generatie op generatie afnam. Het verhaal werd ook in NRC-Handelsblad geplaatst. Overgrootvader George mocht in 1919 vanuit Sheffield op 8-jarige leeftijd bijna tien kilometer van huis gaan zonder begeleiding, om te gaan vissen. Grootvader Jack mocht in 1958 op die leeftijd anderhalve kilometer van huis weg, moeder Vicky ging in 1979 800 meter naar het zwembad en zoon Ed mag nu in zijn eentje tot het eind van de straat lopen (275 meter). De boodschap is: jongere generaties hebben minder gelegenheid om zelfstandig een band met nabije natuur of landschap te krijgen.

Het gegeven dat vooral stadsjeugd minder in aanraking komt met landschap buiten de stad, doet vermoeden dat stedelijkheid van de woonplaats een onderscheidende factor zal zijn. We zagen al dat dit eigenlijk nauwelijks het geval blijkt. Een lagere bebouwingsdicht-

heid doet in stedelijke agglomeraties dan ook weinig af aan het stedelijke karakter en de afstand tot natuur en platteland. Er is ook sprake van mentale verstedelijking, waarbij stedelijke cultuur leidend wordt. Een cohort- of generatiegewijs toenemende afstand tot het landschap zou, als daar inderdaad sprake van is, wel paralellen vertonen met hoe de Nederlander zich tot grond en aarde verhoudt en tot groen tuinieren in het bijzonder (Bakker 2011; Kullberg 2016). In het onderzoek van Kullberg (2016) kon met behulp van pseudo-cohortanalyses op gegevens over tuinieren als tijdbesteding vanaf 1975 worden aangetoond hoe het zelf omgaan met planten cohortsgewijs afnam. Jongere mensen tonen volgens zowel Feddes als Van den Tweel wel bredere interesse in toekomstgerichte thema's als duurzaamheid en biodiversiteit. Natuurmonumenten sluit hierbij aan door de inspanningen te verbreden met meer aandacht voor biodiversiteit buiten de gebieden in eigen beheer (interviews Palmboom en Feddes, Van den Tweel, en Pols en Van Dam 2018). Die noodzaak is er ook, immers: ten tijde van de oprichting van Natuurmonumenten waren natuurwaarden buiten de reservaten nog volop aanwezig, nu niet meer.

Landschap en de multiculturele stad

Wie op een mooie zomerse dag door de stadsparken wandelt of fietst, kan het niet ontgaan dat er op grote schaal gerecreëerd en gepicknickt wordt door stadsbewoners, onder wie velen met een biculturele achtergrond, Turks of Marokkaans-Nederlands in het bijzonder. Tijdens een groepsgesprek met kinderen van een basisschool midden in de Haagse Schilderswijk 'ontplofte' de discussie toen de kinderen een dia te zien kregen van een Libanese grootfamilie in een Duits stadspark: dit was 'zó herkenbaar' (Kullberg en Kullberg 2018). Kijken we met enige reserve naar onze DAN-enquête en respondenten met Turkse of Marokkaanse roots, dan lijken zij niet minder verbonden met ons landschap dan anderen.[5]

> *Ik kan me van Adriaan Geuze een verhaal herinneren uit de jaren tachtig: 'de stadsparken zijn dood', daar heeft hij natuurlijk enorm ongelijk in gekregen, want die zijn absoluut niet dood. En die worden superveel gebruikt. Ik denk veel meer dan vroeger, omdat je ook veel meer in zo'n park kan en mag doen.* BBQ, *zwemmen, er zijn festivals in parken. Het gebruik van groene openbare ruimte is denk ik eerder toegenomen. Maar dat ligt veel dichter bij huis dan dat ergens het polderlandschap is.* (Feddes, interview Palmboom en Feddes 2018)

Een aantal jaren geleden is er door de Stichting Nederlands Cultuurlandschap onderzoek gedaan naar wat 'nieuwe Nederlanders' zou aanspreken in het landschap. Zo werd duidelijk dat in verschillende herkomstlanden de nutsfunctie van het landschap vooropstaat (we zagen al dat de nadruk op de esthetiek ervan een overwegend westers verschijnsel is). Het onderzoek gaf in 2004 aanleiding om het idee van een 'smulbos' te opperen. Het kwam in de Telegraaf met als kop 'Smulbos speciaal voor allochtonen' en kreeg veel kritiek. Uiteraard zijn er altijd eetbare vruchten in het bos geweest en bestond het idee er slechts uit de dichtheid van die eetbare gewassen te vergroten om het bos nog aantrekkelijker te maken, maar de toon was al gezet (Wikipedia 2018).

Dat is toen door de grachtengordel afgemaakt, nu komt het weer een beetje terug. Maar het kwam voort uit het idee dat je een bos aantrekkelijk kan maken voor andere groepen mensen als er iets te doen is, iets te exploiteren is. Bijvoorbeeld vruchten. In Nederland hebben we dat verloren, het idee dat je vruchten kan eten uit de natuur. (Renes, interview 2018)

Overigens speelt een vergelijkbare thematiek in migratieland bij uitstek, Canada. Daar is de combinatie van verstedelijking en immigratie naar de steden een factor die het bezoek aan natuurparken doet afnemen, waardoor het onderhoud daarvan aan draagvlak verliest. Dat laatste is in Nederland minder snel aan de orde, hoewel Natuurmonumenten wel blijft werken aan een breed draagvlak, ook om te vermijden dat natuur 'een elitair product' wordt (Van den Tweel, interview 2018). 'Nieuwe Canadezen' picknicken wel in groten getale in de parken, maar hebben niets met oncomfortabele wandelingen in de wildernis waar ook nog gevaarlijke beren zijn (Butler 2015).

Vermindering van de band tussen individu en landschap?

Filosoof en antropoloog Lemaire wijst in zijn bundel Met open zinnen (2002) op het effect van verstedelijking. Zo signaleert hij dat het landschap na de Tweede Wereldoorlog en vooral na de jaren zeventig uit de Nederlandse literatuur en schilderkunst aan het verdwijnen is. Hij vermoedt dat dit een afspiegeling is van de verstedelijking van het land en de dominantie van de grote stad en schetst hoe industrialisering, commercialisering en technologisering van de maatschappij een desintegratie van de band tussen individu en landschap teweegbrachten (Lemaire 2002: 46):

Landschappen zijn immers altijd lokaal, terwijl de tendens die inherent is aan de moderne maatschappij erin bestaat mensen te bevrijden van hun plaatsgebondenheid en mobiel te maken.

Die toegenomen mobiliteit lijkt strijdig met het verhaal van Derbyshire (2007) over de actieradius van de 8-jarige, maar is het juist niet:

Mensen hadden vroeger een overzichtelijker leven. De actieradius was om te beginnen geringer. Je woonde in een bepaald soort landschap en daar vermaakte je je ook in. Nu pak je de auto als je ergens naartoe wilt. (Renes, interview 2018)

Het gaat hier vooral om automobiliteit en ook internationaal vliegverkeer die enorm zijn toegenomen, en die het karakter van het landschap ook zo snel hebben veranderd: industrieterreinen, meer en bredere wegen, grotere vliegvelden, campings en bungalowparken in het buitengebied. Oud cultuurlandschap is veelal getransformeerd 'van een rijk en betekenisvol landschap met een eigen ziel, in een zielloze, lege en uniforme ruimte waaraan mensen zich moeilijk kunnen hechten of waarin ze moeilijk kunnen wortelen' (Lemaire 2002: 54). Daarbij zou er weinig aandacht zijn voor de teloorgang van 'bezielde plekken', terwijl bijvoorbeeld ecologische waarden en geluidshinder beter op de kaart staan, omdat ze eenvoudiger te meten en te kwantificeren zijn.

Bij dit alles doet zich een paradox voor: hoe mobieler we zijn geworden, des te onpersoonlijker en uniformer worden de plekken. De ruimte verandert in een 'technotoop' met hotels, vliegvelden en supermarkten die overal en ook wereldwijd steeds meer op elkaar lijken, wat wel *McDonaldisation* genoemd wordt. De uniformiteit van die plekken is afgestemd op individuen die veel reizen en overal maar kortstondig verblijven. Lemaire spreekt over 'delocalisering' en pleit voor een herwaardering van het lokale, overigens zonder dat dit samen hoeft te gaan met 'mystificatie van onze wortels', dus ten koste van een kosmopolitische benadering (idem: 66-75).
De Pater en Renes (1999: 216) zagen tegen de dominante trend twintig jaar geleden al aanzetten tot een herwaardering van het lokale (zie ook hoofdstuk 16), met behulp van streekidentiteiten:

> *De eigen identiteit van een plaats of regio is vaak gebaseerd op elementen die zich niet direct landschappelijk uitdrukken, zoals muziek, dialect, sporten, klederdrachten, feesten en dergelijke. Toch verbindt een dergelijke identiteit zich wel degelijk met landschapsvormen en -elementen. Oude lieux de memoires die hun functie zijn kwijtgeraakt worden gerestaureerd: kalkovens, sluizencomplexen, wegwijzers, fabrieken, pakhuizen, havenfronten enzovoort. Nieuwe elementen krijgen een herkenbare, 'unieke' vormgeving. Vooral de laatste jaren verschijnen er weer landmarks (zoals de Erasmusbrug) die door bewoners van de omgeving als deel van hun identiteit worden beschouwd.*

Ook historische verenigingen schijnen toenemend belangstellenden te mogen begroeten, vaak ook mensen die zich nieuw in een dorp gevestigd hebben en er willen inburgeren door zich in de historie te verdiepen (Renes, resp. Van den Tweel, interview 2018).

Kort samengevat

Nederlanders voelen zich in grote meerderheid (75%) verbonden door het Nederlandse landschap. Typerend voor Nederland vinden ze vooral elementen die met de omgang met water van doen hebben en die refereren aan laag Nederland. Dat geldt meer voor oudere mensen dan voor jongere en vermoedelijk zien we hier een generatie-effect onder invloed van toegenomen (mentale) verstedelijking. De zelfstandige actieradius voor kinderen is veel kleiner geworden over de generaties, terwijl over langere afstanden juist meer en makkelijker gereisd wordt. Referenties aan vakantiebestemmingen zijn zodoende deel van het dagelijks leven geworden.
Een gevoel van verbondenheid met het landschap als algemeen begrip en dat van binding met specifieke landschappen in het bijzonder lopen niet altijd synchroon. Dat zien we bij lageropgeleiden en bij mensen met een migratie-achtergrond. Bij hen is de algemene verbondenheid geringer maar er is juist meer binding met specifieke landschappen (zoals de Veluwe of de heide). Brabanders en Limburgers voelen zich met verschillende Hollandse landschapstypen minder verbonden en voor Zeeuwen geldt dit landschappen als heide en Veluwe.

13.6 Landschap en Nederlandse identiteit

Kijken we met de blik van een buitenstaander, dan is een grote diversiteit aan landschappen op een klein oppervlak en een grote dichtheid van schilderachtige, kleine steden kenmerkend voor Nederland. De internationaal meest onderscheidende landschapstypen zijn de veenweidegebieden en droogmakerijen, terwijl de Wadden zeer bijzonder zijn vanwege hun natuurwaarden. Typerend is verder dat we een zakelijke, marktgerichte, utilitaire en wat ahistorische houding aannemen ten opzichte van het landschap: er wordt verkaveld, verkocht, vergraven en opnieuw aangelegd waar dat (zakelijk) zo te pas komt. Die traditie voert terug op ons handelsverleden, dat te danken is aan een gunstige ligging aan de Delta, met mogelijkheden voor langeafstandshandel.
Daarnaast was de omgang met het dominante water in laag Nederland een rode draad door de ontginningsgeschiedenis. Door bedijking en bemaling hebben we het land drooggepompt om het land maximaal te benutten. Die strijd tegen het water hebben we verinnerlijkt, geholpen door identiteitspolitiek en goede marketing van onze kwaliteiten op dit gebied. De enquête laat zien dat Nederlanders elementen van de omgang met het water (grachten, dijken, Deltawerken) het meest typerend vinden voor Nederland en ook als verbindende elementen belangrijk vinden.
Enkele karaktertrekken die Nederlanders wel worden toegedicht, zijn heel redelijk terug te voeren op wat er nodig was om met name in het laagland een bestaan op te bouwen. Het gaat dan wel om een cultuur die vooral in laag Nederland gevormd werd en waarmee Brabanders en Limburgers zich dan ook minder verbonden lijken te voelen (zie hoofdstuk 16). Naast koopmanschap gaat het om vrijheidslievende trekken, een relatief egalitaire omgang en een overlegcultuur, geloof in maakbaarheid van het land en de maatschappij en een grote ordelijkheid in de vormgeving daarvan. Ons verhaal over de samenwerking bij de strijd tegen het water en de egalitaire omgang die dat gebracht zou hebben, is, net als dat over de waterstaatkundige verrichtingen, gecultiveerd; kennelijk willen we het graag zo zien. Mogelijk zijn beide beelden aan herijking toe. Onze overlegcultuur lijkt, net als elders in Europa, ten prooi aan polarisatie en onze waterwerken hebben ons toenemend kwetsbaar gemaakt. We hebben onszelf flink onder de zeespiegel gewerkt om het land maximaal economisch te benutten en zullen voor lijfsbehoud een meer duurzame oplossing moeten vinden, door meer mét in plaats van tegen het water te werken.
Besef van landschap als iets anders dan een vanzelfsprekende leefomgeving begon in de moderne tijd, waarin Europanen horizonten gingen verkennen. De schilderkunst heeft het beeld van het landschap meebepaald. De artistieke blik was in de Hollandse School en bij de latere Haagse School realistisch maar wervend. Ze kwam ook vanuit de stad tot stand, naarmate stedelingen zich tochtjes buiten de stad gingen permitteren. De beeldvorming is gepopulariseerd in publieksboeken als de Verkade-albums. Net als in andere Europese landen ontbreekt stedelijk landschap in de beeldvorming van een nationale identiteit. Het multiculturele, kosmopolitische karakter van steden leende zich daarvoor kennelijk minder goed, terwijl dit wel cruciaal was voor de historische ontwikkeling van het land, onder meer in de Gouden Eeuw.

Identiteitspolitiek is niet alleen bedreven bij het cultiveren van onze waterschaps- en waterstaatsgeschiedenis, maar ook bij het mobiliseren van bevolking en politiek om ons unieke landschap te behoeden voor verstedelijking en totale economische exploitatie. Dat was zo aan het eind van de negentiende eeuw bij de oprichting van belangrijke beschermende organisaties en dat is ook nu een medium om het thema landschap onder de aandacht te brengen. Het blijkt ook te leven: ruim driekwart van de Nederlanders voelt zich door het landschap verbonden met ons land. Die verbinding kan zijn met het landschap in algemene zin of meer met specifieke landschappen waar men meer mee heeft, zoals de noorderlingen met de Wadden, Zeeuwen en Zuid-Hollanders met de polder en mannen met technische hoogstandjes als Deltawerken en inpoldering.
Een en ander mag aanleiding zijn om meer debat over het landschap te voeren, debat dat in de afgelopen jaren gemist werd. Het gaat dan om aandacht voor veranderlijkheid van het landschap, onze huidige rol daarin en de vraag wat we collectief willen bewaren. Daar zit een politiek-bestuurlijke kant aan (hoe te komen tot een goede regie over het landschap?), maar ook een educatieve: wat vertellen we door en hoe brengen we verschillende verhalen van Nederlanders over hun relatie met het landschap bij elkaar? Dat laatste is extra interessant omdat jongere mensen zich minder met het landschap verbonden voelen dan oudere, waar verstedelijking vermoedelijk een rol in speelt: de grotere afstand (ironisch genoeg) tot nabije natuur, waar landschap in vakantielanden juist voor de middenklasse om de hoek is komen te liggen. Zodoende is een pure erfgoedbenadering (het alleroudste bewaren) wellicht niet toereikend en niet inclusief genoeg, en zullen ook thema's als biodiversiteit, duurzaamheid en nabijheid en kwaliteit van stedelijk landschap en stedelijk groen deel moeten uitmaken van het debat. In die zin kan een landschapsdebat politiek wellicht ook verbindend zijn: met aandacht voor erfgoed, geschiedenis en behoud, maar ook voor toekomstgericht beheer en duurzaamheid en herwaardering van de ziel van oude en nieuwe plekken.

Noten

1 Interview met Frits Palmboom en Yttje Feddes, 18 oktober 2018.

2 We hebben interviews gehouden met:- Hans Renes, universitair docent historische geografie aan de Universiteit Utrecht en hoogleraar erfgoed aan de Universiteit van Amsterdam (13 juli 2018);
- Han Lörzing, planoloog en ex-medewerker van de Rijksplanologische Dienst en het Planbureau voor de Leefomgeving (13 juli 2018);
- Frank van Dam en Leo Pols, werkzaam bij het Planbureau voor de Leefomgeving (21 augustus 2018);
- Marc van den Tweel, directeur van Natuurmonumenten (5 september 2018);
- Frits Palmboom en Yttje Feddes, respectievelijk stedenbouwkundige, hoogleraar Van Eesteren leerstoel (gewijd aan stedenbouw in relatie tot het Nederlandse deltalandschap) aan de TU Delft, en landschapsarchitect en voormalig Rijksadviseur voor het Landschap (18 oktober 2018).

3 Dat is gebeurd met een Manova-analyse.

4 Ook de culturele achtergrond liet significante verschillen zien, maar deze zijn in tabel B13.1 niet opgenomen omdat de culturele minderheidsgroepen in de enquête niet groot en vermoedelijk niet representatief zijn.

5 Dit lijkt overigens wel het geval voor respondenten van Surinaamse of Antilliaanse origine.

Literatuur

Alkemade, Floris, Berno Strootman en Daan Zandbelt (2018). *Panorama Nederland. Rijker, hechter, schoner.* Den Haag: College van Rijksadviseurs.

Bakker, Jan Hendrik (2011). *Grond. Een pleidooi voor aards denken en een groene stad.* Amsterdam: Uitgeverij Atlas.

Barends, S., J. Renes en T. Stol (1986). *Het Nederlandse landschap. Een historisch geografische benadering.* Utrecht: Matrijs.

Barends, S., H.G. Baas, M.J. de Harde, J. Renes, R.Rutte, T. Stol, J.C. van Triest, R.J. de Vies, F.J. van Woudenberg (2010 – tiende druk) *Het Nederlandse landschap. Een historisch geografische benadering.* Utrecht: Matrijs.

Berkel, K. van (2006). Landschap, natuur en nationale identiteit. Ter inleiding. In: *BMGN-Low Countries Historical Review*, jg. 121, nr. 4, p. 597-604.

Brinke, Wim ten, en Chris de Jong (1999). Landschap, natuur en cultuur: gewijzigde verhoudingen in de twintigste eeuw. In: Jan Kolen en Ton Lemaire (red.), *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw* (p. 181-196). Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.

Butler, Don (2015). *Call of the wild: The struggle to connect new Canadians to parks and nature.* Geraadpleegd 15 maart 2019 via ottawacitizen.com/news/national/call-of-the-wild-the-struggle-to-connect-new-canadians-to-parks-and-nature.

Contact Commissie inzake Natuurbescherming (1939). *Het voornaamste natuurschoon van Nederland*. Utrecht (Contact Commissie inzake Natuurbescherming).

Dam, Frank van (2018). Landschap en identiteit in de transitie. In: *Geografie*, juni 2018 (nr. 6), p. 6-11.

Dam, Petra J.E.M. van, Piet van Cruyningen en Milja van Tielhof (2017). A Global Comparison of Pre-Modern Institutions for Watermanagement. In: *Environment and History*, jg. 23, nr. 3, p. 335-340.

Davids, Karel (2006). Lage landen, verre horizonten. De verbinding van natuur, landschap en 'Nederlandse' identiteit in internationaal perspectief. In: *BMGN-Low Countries Historical Review*, jg. 121, nr. 4, p. 605-619.

Derbyshire, David (2007). How Children lost the right to roam in four generations. In: *Mail Online*, 15 juni 2007. Geraadpleegd 15 maart 2019 via www.dailymail.co.uk/news/article-462091/How-children-lost-right-roam-generations.html.

Dirkmaat, Jan (2012). *Mooi Europa. Vervagend land.* Beek-Ubbergen: Vereniging Nederlands Cultuurlandschap.

Dresen, Leen (2006). Op weg naar een nationaal landschap: botanische wandelingen in het 'Album der Natuur'(1861-1909). In: *BMGN-The Low Countries Historical Review*, jg. 121, nr. 4, p. 650-679.

Farjon, J.M.J., G.H.P. Dirkx, A.J.M. Koomen, J.A.J. Vervloet en G.W. Lammers (2001). *Nederlandschap internationaal. Bouwstenen voor een selectie van gebieden landschapsbehoud.* Wageningen: Alterra (Alterra-rapport 358).

Gemeente Zaanstad (2018). *Het spel met de Zaanse identiteiten. Verslag werkateliers 'Zicht op Zaanstad' 8 maart 2018.* Geraadpleegd 15 maart 2019 via files.m18.mailplus.nl/user318000065/3299/brochure-zaans-zooitje-digitaal%20(2).

Geuze, Adriaan (2018). *De paradox in de perceptie van het Nederlandse landschap: een landschap met drie zielen* (oratie WUR). Geraadpleegd 15 maart 2019 via www.wur.nl/nl/nieuws/De-paradox-in-de-perceptie-van-het-Nederlandse-landschap-een-landschap-met-drie-zielen.htm.

Steven de Jong en Appy Sluijs (2018). Hogere dijken beschermen ons niet tegen het water. In: *NRC Handelsblad*, 5 december 2018, p. 18-19 .

Kooij, Pim (2006). Hoe ons Nederland een groen hart kreeg en het ook weer verloor. In: *BMGN-The Low Countries Historical Review*, jg. 121, nr. 4, p. 753-770.

Kullberg, Jeanet (2016). *Tussen groen en grijs. Een verkenning van tuinen en tuinieren in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Kullberg, Jeanet en Gusta Kullberg (2018). *Kinderkunst. Basisschoolleerlingen zetten SCP-thema's op doek.* Geraadpleegd 15 maart 2019 via www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2018/Kinderkunst/Kinderkunst.

Laborda-Pemán, Miguel en Tine de Moor (2016). History and the commons: a necessary conversation. In: *International Journal of the Commons*, jg. 10, nr. 2, p. 517-528.
Lemaire, Tom (1970). *Filosofie van het landschap.* Bilthoven: Anbo.
Lemaire, Tom (2002). *Met open zinnen. Natuur, landschap, aarde.* Amsterdam: Anbo.
Lewis, M.W. en K.E. Wigen (1997). *The myth of continents; a critique of metageography*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
Meulder, Bruno de, Jan Schreurs, Annabel Cock en Bruno Nottenboom (2017). Sleutelen aan het Belgische Stadslandschap. In: *Oase, Tijdschrift voor Architectuur*, nr. 52, december 1999, p. 78-113.
Meyer, Han (2017). *The state of the delta. Engineering, urban development and nation building in the Netherlands.* Nijmegen: Van Tilt Publishers.
Osterath, Brigitte (2018). Nederlands zakt door het droge veen. In: NRC *Handelsblad*, 7 september 2018, p. 10-11.
Palmboom, Frits (2018). *IJsselmeergebied. Een ruimtelijk perspectief.* Rotterdam: NAI.
Pater, Ben de, en Hans Renes (1999). De landschappelijke transformatie van Nederland sinds 1850: 'Plaatsloze' landschappen in een geMcDonaldiseeerde wereld? In: Jan Kolen en Ton Lemaire (red.), *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw* (p. 197-216). Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.
Pols, Leo, Lia van den Broek en Femke Daalhuizen (2015). Landelijk gebied. In: Ries van der Wouden (red), *De ruimtelijke metamorfose van Nederland 1988-2015* (p. 141- 182). Rotterdam: Planbureau voor de Leefomgeving/Uitgeverij 010.
Purmer. Michiel (2018). *Het landschap bewaard. Natuur en erfgoed bij Natuurmonumenten.* Hilversum: Uitgeverij Verloren B.V..
Renes, Hans (1999). Landschap en regionale identiteit. In: *Geografie*, maart 1999, p. 8-15.
Renes, Hans (2015). Historic Landscapes Without History? A Reconsideration of the Concept of Traditional Landscapes. In: *Rural Landscapes: Society, Environment, History*, 2 (1): 2, p. 1-11. Geraadpleegd 15 maart 2019 via DOI: http: dx.dol.org/10.16993/rl.ae.
Roenhorst, Willemien (2006). De natuurlijke natie. Monumentalisering en de nationalisering van natuur en landschap in de vroege twintigste eeuw. In: BMGN-*The Low Countries Historical Review*, jg. 121, nr. 4, p. 727-752.
Rooijakkers, Gerard (2018). Identiteit moet haar plaats kennen. In: Gemeente Zaanstad (red.), *Het spel met de Zaanse identiteiten. Verslag werkateliers 'Zicht op Zaanstad' 8 maart 2018* (p. 10-11). Geraadpleegd 15 maart 2019 via files.m18.mailplus.nl/user318000065/3299/brochure-zaans-zooitje-digitaal%20(2).
Schaminée, Joop H.J., Joep G.H.P. Dirkx en John A.M. Janssen (2010). *Grenzeloze natuur. De internationale betekenis van Nederland voor soorten, ecosystemen en landschappen*. Den Haag: KNNV Uitgeverij.
Schendelen, Marijke van (1997). *Natuur en ruimtelijke ordening in Nederland. Een symbiotische relatie*. Rotterdam: NAI.
Schnabel, Paul (2018). Hoe eigenaardig is Nederland? In: Stichting M5 (red.), *Lage Landen. Schatten uit het Rijks* (catalogus bij de rondreizende tentoonstelling Lage Landen). Amsterdam (Rijksmuseum).
Sillevis, John en Anne Tabak (2001). *Het Haagse School boek.* Zwolle: Waanders.
Stoop, Chris de (2015). *Dit is mijn hof*. Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij.
Tielhof, Milja van (2005). Waterschappen als de oudste democratische instellingen van Nederland. Het ontstaan van een mythe. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, jg. 25, nr. 2, p. 87-98.
TK (2006/2007). *Nota Ruimte*. Brief van de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Tweede Kamer, vergaderjaar 2006/2007, 29435 nr. 174.
Tweel, M. van den, en H. Bartelink (2017). De Nederlandse identiteit zit in ons unieke landschap. In: *deVolkskrant*, 27 september 2017. Geraadpleegd 15 maart 2019 via www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-de-nederlandse-identiteit-zit-in-ons-unieke-landschap-~b95d69cc.

Vries, Sjerp de, Arjen E. Buijs, Fransje Langers, Hans Farjon, Arjen van Hinsberg en Frans Sijtsma (2013). Measuring the attractiveness of Dutch landscapes: identifying national hotspots of highly valued places using Google Maps. In: *Applied Geography*, nr. 45, december 2013, p. 220-229.
Wikipedia (2018). *Smulbos*. Geraadpleegd 15 maart 2019 via https://nl.wikipedia.org/wiki/Smulbos.